

De boeken van Velthem

Auteur, oeuvre en overlevering

Onder redactie van

BART BESAMUSCA, REMCO SLEIDERINK en GEERT WARNAR

Hilversum
Verloren
2009

De verscheurde lelie

Velthem en het toekomstvisioen van Merlijn in de Vijfde Partie

Remco Sleiderink

‘Wanneer men een tijd wil leren kennen, dan moet men haar
toekomstvisioenen bestuderen’

Harry Mulisch, *De toekomst van gisteren* (1972), 110.

Het geschiedverhaal in de *Spiegel historiael* eindigt in mineur. Het huidige jaar 1316 is uitermate *pijnlijk ende wreet*, zo laat Lodewijk van Velthem weten in het zesde boek van de Vijfde Partie.¹ Het dondert en het bliksemt minstens twee keer per maand. Na hevige regenval gedurende bijna een jaar sterven overal mensen door hongersnood en ziekte. Ook politiek gaat het er slecht aan toe. Na het plotselinge overlijden van Hendrik VII († 1313) is er geen keizer in het Duitse Rijk omdat twee troonpretendenten elkaar bekampen. Twee jaar na de dood van de Fransgezinde paus Clemens V († 1314) is er wel een nieuwe kerkvorst gekozen, maar Filips V – de opvolger van de pas overleden koning Lodewijk X († 1316) – maakt aanstalten om ook deze paus onder Franse invloed te brengen. Nog steeds bestaat de dreiging dat Frankrijk, met de steun van de graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, het graafschap Vlaanderen zal binnenvallen en onderwerpen. De onervaren hertog Jan III van Brabant zal zich wellicht aan de Franse kant scharen, tot grote ergernis van Lodewijk van Velthem. En vanuit Engeland is eveneens slecht nieuws te melden. De zoon en opvolger van koning Edward I († 1307) kan Vlaanderen niet te hulp schieten omdat hij zijn handen vol heeft aan een opstand in Ierland en Schotland.²

Na deze schets van eigentijdse narigheid heeft Lodewijk van Velthem nog een zevende en achtste boek in petto. Hij beargumenteert dat in 1300 een turbulente overgangperiode is ingegaan die nog zal duren tot 1335 en die uiteindelijk zal worden gevolgd door het einde der tijden. Opmerkelijk is dat deze twee boeken in het onderzoek weinig aandacht hebben gekregen, afgezien van de identificatie van enkele Latijnse bronteksten en de tekstkritiek die daardoor mogelijk werd.³ Inhoudelijke analyses zijn enkel te vinden in een kort hoofdstuk in Martin Haeuslers monografie *Das Ende der Geschichte in der mittelalterlichen Weltchronistik* en in een arti-

* Voor bijstand met raad en daad dank ik Mike Kestemont, Erwin Mantingh, Stefan Mertens en Ulrike Wuttke.

1 Vander Linden e.a. 1906-1938, boek 6, vs. 2064.

2 Zie voor de Vlaamsgezinde politieke visie van Lodewijk van Velthem o.a. Sleiderink 2003a.

3 De Vries & Verwijs 1861-1879, dl. 1, LXXXIII-LXXXIX en dl. 3, 462-464; Verdam 1881.

kel van Tom Hage over de visie van Lodewijk van Velthem op keizer Hendrik VII.⁴ Haeusler en Hage bevestigen dat het achtste boek een vrij getrouwe vertaling is van de epiloog van het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais. De verrassingen schuilen vooral in het zevende boek. De toekomstvoorspellingen die Velthem in dat deel opnam – en zijn commentaren daarbij – gaan verder dan wat in wereldkronieken gebruikelijk was. Haeusler gaat kort in op Velthems argumentatie dat de periode van 1300-1335 een overgangstijd zou zijn in de aanloop naar het einde der tijden. De kroniekschrijver zegt deze kennis te hebben afgeleid uit de visioenen van Daniel, de Openbaring van Johannes en de visioenen van de twaalfde-eeuwse mystica Hildegard van Bingen. Op welke tekstuele elementen hij de jaartallen baseert, blijft echter onduidelijk.⁵ Dergelijke uitlatingen over de nabijheid van de eindtijd waren vaak gebaseerd op voorspellingen van de Italiaanse abt Joachim van Fiore († 1202). Pogingen om het einde der tijden precies te dateren, waren echter omstreden en Velthem moet zich daarvan terdege bewust zijn geweest. Zo laat hij in het achtste boek stilzwijgend enkele opmerkingen uit het *Speculum historiale* achterwege waarin werd benadrukt dat het begin van de eindtijd niet door mensen kan worden bepaald.⁶ Controversieel waren ook Velthems scherpe uithalen naar de dominicanen, *die predecaren* (boek 7, vs. 1067). Velthem vestigt nogmaals de aandacht op de vergiftiging van Hendrik VII door zijn dominicaanse biechtvader (boek 7, 1066-1080, vgl. boek 5, vs. 3152-3248) en gebruikt enkele visioenen van Hildegard van Bingen – en de ten onrechte aan haar toegeschreven tekst *Insurgent gentes* – om in extenso aan te tonen dat de opkomst én ondergang van deze orde van bedelmonniken door de mystica was voorspeld (boek 7, vs. 983-2407).⁷ In dat kader haalt hij ook even *Super Hieremiam* aan, een tekst die zoals gebruikelijk aan Joachim van Fiore wordt toegeschreven (vs. 2408-2459).⁸ Dergelijke uitlatingen, die Lodewijk kennelijk al eerder had gedaan, werden hem niet steeds in dank afgenomen: *om dit wassic berespt saen, vanden genen, dat verstaet, dien dochte dat hem te na gaet* (vs. 1475-1478).

Een onderdeel van het zevende boek dat vrijwel volledig buiten beschouwing is gebleven, is de profetie over een lelie die Lodewijk van Velthem toeschrijft aan Merlijn (boek 7, vs. 771-902). Men heeft in het onderzoek nooit goed raad geweten met deze voorspelling. Kenmerkend is de opmerking in de inleiding van de negentiende-eeuwse editie van de *Spiegel historiael*:

4 Haeusler 1980, 107-114 (met noten op 245-247) en Hage 1998 (vooral 147-149 en 158-160). Zie tevens Hage 1994b, 215-216.

5 Haeusler 1980, 108-109. Zie tevens Kinable 1997, 104-105.

6 Haeusler 1980, 109-110 en 113. Zie ook p. 73-96 waar Haeusler dieper ingaat op Vincentius' beeld van de eindtijd. Zie over joachimitische profetieën in de eerste plaats Reeves 1993. In augustus 2008 is Ulrike Wuttke aan de Universiteit Gent begonnen aan een veelbelovend onderzoeksproject over 'Apocalyps en eschatologie bij de veertiende-eeuwse Middelnederlandse auteurs Jan van Boendale, Lodewijk van Velthem en Jan van Leeuwen'.

7 Vgl. Haeusler 1980, 110-112. De visioenen van Hildegard kent Velthem uit de bloemlezing van Gebeno van Eberbach (uitgegeven door Santos Paz 2004).

8 Zie over *Super Hieremiam* vooral Reeves 1993 (via register op *Joachimist Works*, 'Spurious').

Aan Merlijn zijn de cap. 10 en 11 gewijd. In het eerste hoofdstuk spreekt de dichter zelf, in het tweede laat hij eene voorspelling van den Britschen profeet vernemen. Waaruit hij die vertaald of nagevolgd heeft, is ons niet gebleken. In de *Prophetia Merlini* in het 7de boek van Godfried van Monmouth zoekt men ze te vergeefs; ja in het gansche werk van San-Marte, dat opzettelijk over de sagen van Merlijn handelt en waarin men alle berigten omtrent zijn profetiën verzameld vindt, is ons niets van dien aard voorgekomen.⁹

Dat er geen bron voor Velthems Merlijnprofetie kon worden aangewezen, belemmerde kennelijk een nadere bestudering van deze kapittels. Aan een interpretatie van de tekst heeft vrijwel niemand zich gewaagd. Martin Haeusler merkt terloops op dat deze profetie aan de tijdgenoten duidelijk maakte dat de Franse koning in een benarde toestand terecht zou komen.¹⁰ Silvia Brugger-Hackett wijst er in haar studie over *Merlin in der europäischen Literatur des Mittelalters* op dat de profetie zinspeelt op een tegenstelling tussen Frankrijk enerzijds en het Duitse Rijk, Engeland en de Lage Landen anderzijds.¹¹ Maar geen van deze onderzoekers besteedt werkelijk aandacht aan de verankering van deze profetie in het geheel van de *Spiegel historiael*. Waarom nam Lodewijk van Velthem deze profetie op in zijn kroniek? Wat wilde hij daarmee bereiken?

Merlijn als profeet in de *Spiegel historiael*

In het Leidse handschrift van de Vijfde Partie is de voorspelling van Merlijn te vinden in het elfde kapittel van boek 7, getiteld *Hoe Meerlijn vord propheteert* (vs. 829-902). In het kapittel ervoor geeft Lodewijk van Velthem al enig inleidend commentaar en legt hij de verbinding met de visioenen van Daniel die eraan vooraf gaan. Ik kom op dat inleidende kapittel en de band met de Bijbeltekst nog terug en geef hier eerst mijn vertaling van de eigenlijke profetie (een diplomatisch afschrift van de Middelnederlandse tekst is opgenomen in de bijlage). Wat tussen aanhalingstekens staat, wordt door Merlijn in de directe rede uitgesproken:

'Ik, Merlijn, was op een dag in Brittannië waar ik dikwijls rondtrok. Het overkwam me dat ik zin kreeg om dingen te begrijpen die nog staan te gebeuren. En daarom liet ik het gebeuren¹² en dacht diep na.'

9 De Vries & Verwijs 1861-1879, dl. 1, LXXXIV met verwijzing naar San-Marte 1853. Een andere vruchteloze zoektocht wordt beschreven door Huet 1913, 192-194 (hij stelt voor om ook de geïsoleerde, aan Merlijn toegeschreven profetiën in het onderzoek te betrekken).

10 Haeusler 1980, 108.

11 Brugger-Hackett 1991, 200 (en, heel oppervlakkig, Delfos 1952, 59). Ondanks de vermeldingen door Huet 1913, Haeusler 1980 en Brugger-Hackett 1991 is de Merlijnprofetie in de Vijfde Partie nauwelijks doorgedrongen in het internationale onderzoek. Zo ontbreekt deze profetie in de overzichtswerken van Zumthor 1943 en Daniel 2007.

12 Mogelijk schuilt er een corruptie in *latic* (tegenwoordige tijd) dat ik hier vertaal met 'liet ik het gebeuren'. Verdam emendeert *latic* tot *satic* (MNW, lemma *divijn*).

Daar kwam hem iets wonderlijks voor de geest dat ik ook zal vertellen. Hij sprak na dit visioen als volgt: 'Het staat over lange tijd nog te gebeuren dat na¹³ vele oorlogen die op een land worden uitgevochten, op een veld diegenen zullen samenkomen die ik hier nu zal noemen. Een lelie zal eerst succes hebben en op dit veld afkomen. Dan zal een adelaar zijn ogen op het veld laten vallen en daarheen vliegen, met zijn gezellen. Een sterke leeuw, met gevaarlijke klauwen, komt daar ook, met zijn jongen. Een luipaard komt eveneens naar dat veld gesprongen, met al dat hij bijeen kan brengen. Op een dag zullen deze daar samenkomen.'

Nu zegt Merlijn vervolgens ook dat de ene uit het westen zal komen en de ander, naar ik heb vernomen, uit het zuiden en de derde uit het noorden. En uit het oosten, heb ik gehoord, zou de vierde arriveren. En deze zouden dan op één veld samenkomen, zegt hij nog. En de adelaar zou ter plekke zo hoog en zo dapper vliegen en zo vervaarlijk met zijn vleugels slaan,¹⁴ dat de lelie ervan zou verschrikken en daardoor achteruit zal deinzen. De leeuw zou briesen en zijn bek opensperren en met zijn klauwen zozeer tekeergaan dat allen die tegen hem ingaan, zullen worden verslagen en verscheurd door diens tanden. Onmiddellijk daarna komt de luipaard en die toont zo'n wrede blik en hij richt zich op met zijn klauwen en hij sleept met zijn staart in het rond zodat het hart van ieder die het ziet zal bezwijken.¹⁵ Daarna wordt de lelie dan helemaal in stukken gescheurd en die verkeert daarna langdurig in ellende. Maar een ander zal erom vechten en haar weer herstellen.

Om het belang van deze passage in de Vijfde Partie te kunnen onderkennen, dient men zich allereerst te realiseren dat Merlijn in het kader van de *Spiegel historiael* een gewichtige autoriteit is. Hij is geen lichtvoetige, sprookjesachtige tovenaars uit het domein van fictie en fantasie, maar een profeet die daadwerkelijk inzicht heeft gehad in de toekomst.¹⁶

Jacob van Maerlant had in de Derde Partie van de *Spiegel historiael* een beeld van Merlijn geschetst dat terugging op de wijdverspreide *Historia regum Britanniae* (ca. 1136). Deze Latijnse tekst van Geoffrey of Monmouth gebruikte Maerlant als aanvullende bron bij het *Speculum historiale*.¹⁷ Op basis van deze twee Latijnse bronnen beschrijft Maerlant in boek 5, kapittel 14, het eerste optreden van Merlijn.¹⁸ Valse waarzeggers hadden aan koning Vortigern de raad gegeven om een toren die na aardbevingen steeds weer instortte te herbouwen met cement waarin het bloed van een *kint sonder vader* (kap. 13, vs. 82) zou zijn vermengd. Merlijn was zo'n jongen, want volgens zijn moeder was hij verwekt door *enen geest in mans ge-*

13 Het handschrift heeft hier *daer na* (zie bijlage). Dit is door Vander Linden e.a. 1906-1938 (boek 7, vs. 839) geëmendeerd tot *dat na*. Ik heb die emendatie in de vertaling overgenomen.

14 Bij Vander Linden e.a. 1906-1938 (boek 7, vs. 864) wordt ten onrechte beweerd dat het handschrift de lezing *staen* heeft. Er staat *slaen* en er is dus geen emendatie nodig.

15 Mijn vertaling wijkt hier af van de interpretatie in het MNW (lemma *uterechten*). Verdam meent dat de luipaard de leeuw toetakelt en bij de staart meesleept.

16 Zie algemener over het beeld van Merlijn als profeet de overzichtswerken Zumthor 1943 en Daniel 2007.

17 Zie over Maerlants gebruik van de *Historia regum Britanniae* Gerritsen 1981; Berendrecht 1996, 178-179 en 309, n. 173; Van Oostrom 1996a, 316-318 en Besamusca 2000, 188-190. Ook het *Speculum* gaat (met de wereldkroniek van Sigebert van Gemblours als tussenschakel) voor het verhaal over Merlijn trouwens terug op de *Historia regum Britanniae*.

18 Zie de editie van De Vries & Verwijs 1861-1879, dl. 2, 288 e.v.

dane (kap. 14, vs. 12). Hij weet echter te voorkomen dat zijn bloed wordt geofferd door de ware reden van de aardbevingen te onthullen en de waarzeggers als leugenaars te ontmaskeren. Aan koning Vortigern doet Merlijn bovendien tal van voorspellingen. Ze gaan over de nabije toekomst, maar ook over gebeurtenissen die pas eeuwen later zullen gebeuren. Jacob van Maerlant haalt daarvan enkele voorbeelden aan, maar geeft geen volledige vertaling van de *Prophetia Merlini* zoals die in de *Historia regum Britanniae* is opgenomen. In het voetspoor van Vincentius van Beauvais geeft hij wel aan dat in de voorspellingen van Merlijn veel wonderbaarlijks voorkomt dat men pas zal kunnen begrijpen op het moment dat het zich werkelijk voordoet:

Oec vorseidi [...]
 [...] menech groot wonder te samen,
 Dat men verstaen niet wel en mach,
 Voer dat coemt anden dach
 Dat die dinc also gesciet. (Derde Partie, boek 5, kap. 14, vs. 96 en 100-103)

Dat Merlijn de toekomst kon voorspellen – en dus Gods plannen kon openbaren – kan verbazen aangezien hij door kwade geesten was verwekt. Maerlant verzekert zijn publiek echter dat God zoiets wel vaker liet gebeuren, bijvoorbeeld in de tijd van Mozes toen de heidense tiran Balaam optrad als profeet.¹⁹

In de kapittels 31 en 32 van boek 5 van de Derde Partie komt Merlijn voor als de waarzegger en tovenaar van Uter Pendragon, de broer en opvolger van Vortigern. Daar vertelt Jacob van Maerlant ook het verhaal over de verwekking van Artur. Uter Pendragon was smoorverliefd geworden op Ygerne, de vrouw van zijn grootste vijand, de hertog van Cornwall. Om haar te kunnen krijgen liet hij zich door Merlijn omtoveren in de gedaante van de hertog en op die manier kon hij ongemerkt in de slaapkamer van Ygerne belanden. Maerlant geeft het verhaal conform de Latijnse bronnen en zet zich nadrukkelijk af tegen allerlei andere verhalen die over Arturs verwekking en jeugd in het Frans worden verteld, bijvoorbeeld dat Merlijn ervoor zorgde dat Artur werd gevoed door de moeder van zijn latere hofmaarschalk Keye.²⁰

Bij het verdere levensverhaal van Artur brengt Jacob van Maerlant de tovenaar Merlijn niet meer ter sprake, afgezien van de opmerking dat Merlijn inderdaad had voorspeld dat er *harde grote twivelicheit* zou zijn over de dood van deze koning (boek 6, kap. 30, vs. 72). Op vergelijkbare wijze wordt verderop in de Derde Partie nog aangestipt dat de voorspelling van Merlijn over de verplaatsing van de bisschopszetel van Londen naar Canterbury inderdaad is uitgekomen (boek 7, kap.

19 Derde Partie, boek 5, kap. 14, vs. 104-114 (in navolging van het *Speculum historiale*).

20 Derde Partie, boek 5, kap. 31, vs. 61-72 en kap. 32, vs. 77-90 (en zie voor vergelijkbare kritiek over verhalen rond Merlijn ook nog boek 6, kap. 59, vs. 115-122 en boek 8, kap. 60, vs. 84-89); Gerritsen 1981, 380; Besamusca 2000, 193.

12, vs. 73-74). Daarmee maakt Jacob van Maerlant eens te meer duidelijk dat met de voorspellingen van Merlijn terdege rekening moet worden gehouden.

Lodewijk van Velthem presenteerde zijn Vijfde Partie nadrukkelijk als een vervolg op de eerdere delen van de *Spiegel historiael*. In zijn verslag over de regeerperiode van koning Edward I van Engeland verwijst hij zelfs expliciet naar de beschrijving van *Arturs tiden* in de Derde Partie.²¹ Bij zijn weergave van het toekomstvisioen over de verscheurde lelie moet hij dan ook hebben verondersteld dat zijn publiek bekend was met Maerlants beeld van Merlijn als een geloofwaardige profeet.

Een intrigerende vraag is wat het middeleeuwse publiek zal hebben geconcludeerd uit de opmerking van Lodewijk van Velthem dat hij deze voorspelling heeft aangetroffen in *Merline* (vs. 772). Ongetwijfeld dachten sommigen aan de uitvoerige voorspelling van Merlijn in de *Historia regum Britanniae*, het deel dat ook afzonderlijk circuleerde als de *Prophetia Merlini*. Hoewel daarin geen profetie over een verscheurde lelie voorkomt, wordt er wel een gelijkaardige beeldentaal gehanteerd als in de Vijfde Partie:

Succedet leo iusticie ad cuius rugitum Gallicane turres et insulani dracones tremebunt. In diebus eius aurum ex lilio et urtica extorquebitur et argentum ex ungulis mugientium manabit. [...] Catuli leonis in equoreos pisces transformabuntur et aquila eius super montem Arauium nidificabit.²²

(Dan komt de leeuw van gerechtigheid. Voor zijn gebrul zullen de torens van Gallië en de draken van de eilanden beven. In zijn dagen zal er goud aan de lelie en de brandnetel worden ontworpen en zal er zilver vloeien uit de hoeven van loeiend vee. [...] De welpen van de leeuw zullen in zeevissen worden veranderd en zijn adelaar zal een nest bouwen op de berg Snowdon.)²³

Anderzijds kan de verwijzing in *Merline* zijn begrepen als een referentie aan de delen van de Franse Lancelot-Graalcycclus waarin Merlijn centraal staat. Jacob van Maerlant had in de Derde Partie weliswaar veel kritiek geuit op het leugenachtige karakter van de Franstalige Arturliteratuur, maar in de Vijfde Partie had Lodewijk van Velthem een andere visie naar voren gebracht, met name in het verslag over Edward I van Engeland. In het Welshe *wout sonder ghenade* zou deze koning be-

²¹ Zie boek 3, vs. 2337, 2356 en 2361. De passage waarnaar hij verwijst – en die hij kennelijk bijzonder relevant vond – is als interpolatie ook opgenomen in Velthems *Lancelotcompilatie* (zie Sleiderink 2005a, 128, n. 37). Verwijzingen naar eerdere delen van de *Spiegel historiael* – ook naar de Vierde Partie – zijn verder te vinden in boek 1, vs. 46-60 en vs. 224-231; boek 2, vs. 3977-3999; boek 3, vs. 3484; boek 7, vs. 11-14 en boek 8, vs. 1350-1352 (vgl. De Vries & Verwijs 1861-1879, dl. 1, LXXXI-LXXXII).

²² Geciteerd naar Daniel 2007, 34-36 waar ook wordt ingegaan op de nauwelijks verholde toespelingen op de regeerperiode van koning Hendrik I (zie tevens p. 83-84). Zie daarnaast Beaune 1992, 241 voor een andere middeleeuwse verklaring van dezelfde passage (waarbij de lelie als symbool van Frankrijk wordt opgevat).

²³ Vertaling naar Nieuwenhuis 2000, 126 maar met wijziging van 'arend' in 'adelaar' dat in heraldische context gebruikelijker is. In de *Historia* wordt deze vogel immers gebruikt als keizerlijk symbool. De adelaar verwijst naar Mathilde, de dochter van koning Hendrik I die met de Duitse keizer trouwde (vgl. Daniel 2007, 36).

wijzen hebben aangetroffen dat de populaire verhalen toch op waarheid berusten.²⁴ En in de uitvoerige Franse prozacyclus doet Merlijn inderdaad veel voorspellingen. Vooralsnog kan geen enkele daarvan worden aangeduid als de directe bron voor de profetie in de Vijfde Partie, maar er is wederom sprake van gelijkaardige symboliek. Zo voorspelt Merlijn in *Suite-Vulgate du Merlin* dat Artur de steun zal krijgen van een wonderlijke luipaard uit het koninkrijk Benoïc, *si grans et si fors et si fiers que toutes autres bestes de son pais sormontera* (zo groots, zo sterk en zo trots dat hij alle dieren van zijn land zal overtreffen) en dat er uit Brittannië een leeuw zal komen *que toutes autres bestes enclineront* (voor wie alle andere dieren zullen buigen).²⁵

Nog een andere mogelijkheid is dat het publiek de verwijzing in *Merline* niet zozeer associeerde met de *Historia regum Britanniae* of de Franse Arturliteratuur, maar veeleer met Jacob van Maerlants dubbelroman *Historie van den Grale* en *Merlijn*. Die tekst zou Lodewijk van Velthem later zelf verwerken in zijn *Boec van Merline* en hij schrijft dan dat Maerlant stopte met de bewerking van de verhaalstof op het moment dat Artur werd gekroond, *als dat in Merline bescreven es* (zoals dat in *Merlijn* is beschreven).²⁶ Ook in de tekst van Maerlant, gebaseerd op Franse prozaversies van *Joseph d'Arimathie* en *Merlin* van Robert de Boron, doet Merlijn voorspellingen, maar geen daarvan vertoont opvallende overeenkomsten met de profetie in de Vijfde Partie.

De betekenis van het toekomstvisioen

Ook zonder de directe bron ervan te kennen, kan worden geprobeerd het toekomstvisioen van Merlijn te interpreteren. Meteen na zijn weergave van deze voorspelling plaatst Lodewijk van Velthem zijn publiek voor de uitdaging er zelfstandig een betekenis aan te hechten (zie voor de Middelnederlandse tekst nogmaals de bijlage, vs. 883-902):

Begrijp nu de precieze betekenis hiervan: wie deze heren zullen zijn en uit welke landen zij zullen komen op wie dit van toepassing zal zijn. Deze profetie, moet u weten, deed Merlijn in Engeland. En het is van daaruit dat hij rekent west en noord en oost en zuid en zo verder, en daarna noemt hij de symbolen van de heren. Bedenk nu, op wie dit van toe-

24 Sleiderink 2005a, 117 en de bijdrage van Thea Summerfield aan deze bundel.

25 Sommer 1979, dl. 2, 207, r. 10-14. Deze voorspelling werd later door Lodewijk van Velthem vertaald in zijn *Boec van Merline* (editie Van Vloten 1880), vs. 21829-21841 (een moderne vertaling daarvan bij Brandsma 2004, 124). In deze profetie staat de luipaard voor Lancelot en de leeuw voor de Graalridder Galaät (Brandsma 2004, 214-215). Zie tevens Trachsler 1992, 203-205 waar een passage uit de *Lancelot propre* wordt besproken waarin twee leeuwen tegenover elkaar staan – de een vanuit het westen, de ander vanuit het oosten – totdat vanuit de bergen een luipaard afdaalt die de twee leeuwen met elkaar verzoent. Ook hier staat de luipaard voor Lancelot. De twee leeuwen zijn Artur en Galaät.

26 *Merlijn* (editie Van Vloten 1880), vs. 10417.

passing is. Ik zou er nu naar kunnen gissen en dat vraag ik ook van u die dit zal lezen: raad ernaar. Want zoals ik het begrijp, zou het u wellicht niet plezieren, en u zou er iets anders aan toevoegen. Daarom doe ik er nu het zwijgen toe. Ieder die dat wil moet er zijn eigen gedachten over laten gaan. Dan ben ik tevreden.

Op Velthems weigering om de betekenis zelf te expliciteren kom ik nog terug. Maar eerst wil ik proberen na te gaan wat het middeleeuwse publiek met deze voorspelling kan hebben aangevangen. Op basis van welke kennis kon het publiek een betekenis hechten aan dit toekomstvisioen van Merlijn? Om te beginnen zal ik daarbij ingaan op de interpretatieve mogelijkheden die in de Vijfde Partie worden aangereikt. Vervolgens zal ik de internationale traditie van politieke profetieën en pseudo-profetieën erbij betrekken.

Gelet op wat eerder in de Vijfde Partie naar voren is gebracht, ligt het voor de hand om de symbolen in deze profetie – *der heren teken* (vs. 891) – te interpreteren vanuit de toenmalige heraldiek. De lelie en de leeuw lijken dan met name te verwijzen naar de koning van Frankrijk (een blauw veld bezaaid met lelies) en de graaf van Vlaanderen (een zwarte leeuw op een gouden veld). Als personificatie van Vlaanderen komt de leeuw (*leu* of *liebart*) dikwijls voor in het vierde boek van de Vijfde Partie, bijvoorbeeld na het vermelden van de overwinning van de Vlamingen in de Guldensporenslag op 11 juli 1302:

Dit was op St. Benedictus dach.
Hi mach wel secgen gebenedijt,
Doen die leu verwan den strijt. (boek 4, vs. 2939-2941)²⁷

In datzelfde boek 4 wordt de lelie keer op keer gebruikt als symbool van de Franse koning. Zijn aanhangers in Vlaanderen – aangeduid als *die liliarde* – hebben de vlag met de lelies uithangen, maar als zij het onderspit delven wordt *die lilye* door *die lyebarts* vertrappeld.²⁸

Op dezelfde, heraldische manier kan de adelaar (*aer* in het Middelnederlands) worden beschouwd als een symbool van de keizer (of Roomskoning) van het Duitse Rijk. Zo wordt in boek 5 verteld hoe keizer Hendrik VII in Genua wordt verwelkomd met een grote gouden adelaar. De inwoners van de stad hebben die adelaar gemaakt omdat hij ook in het keizerlijke wapen voorkomt. De gouden adelaar symboliseert de macht van Hendrik VII in de stad.²⁹ Iets verderop vertelt Lodewijk trouwens dat Hendrik VII zich ook echt gedroeg als een adelaar die zijn prooi niet snel zal loslaten:

27 Zie tevens vs. 3731 (*daer die leu sijnen wille met dede*) en vs. 2964-2976 (over *die liebart*). Overigens was de leeuw een veel gebruikt heraldisch symbool. Daardoor kon het ook gemakkelijk worden gebruikt voor Holland of Brabant. Zie voor dat laatste bijvoorbeeld de *Brabantsche yeesten* (Willems 1839) boek 5, vs. 2085-2096.

28 Bijvoorbeeld boek 4, vs. 2980.

29 Boek 5, vs. 1420-1439.

Entie keyser oec na das
 Wilse daer bestriden daermede,
 Rechte na des aers sede
 Die sine pride node laet gaen,
 Die hi heeft met clawen bevaen. (boek 5, vs. 2023-2027)

Enkel voor de luipaard (*lupard* in het Middelnederlands) ligt de interpretatie minder voor de hand. Eerder in de Vijfde Partie was Jan van Renesse, de uit Zeeland afkomstige aanvoerder van de Vlamingen tijdens de Guldensporenslag, voorgesteld als *die ridder die draeght den lupard*.³⁰ Dat de profetie over hem gaat lijkt echter niet waarschijnlijk want Jan van Renesse stierf in 1304. Een andere mogelijkheid voor identificatie is de Engelse koning, die drie luipaarden in het wapen droeg.³¹

Op basis van de informatie in de *Spiegel historiael* kan als hypothese worden voorgesteld dat de voorspelling van Merlijn betrekking heeft op een grote strijd met aan de ene kant de koning van Frankrijk en aan de andere kant de graaf van Vlaanderen, de Duitse keizer en andere bondgenoten (waaronder wellicht Engeland). Daarbij zal de eerste, de lelie, het onderspit delven. Wanneer die strijd zal plaatsvinden, wordt niet gespecificeerd door Merlijn, maar in de ogen van Lodewijk van Velthem gaat het alleszins om een gebeurtenis die in 1316 nog in de toekomst ligt. Daarop wijst het gebruik van de toekomstige tijd en het feit dat deze profetie in het zevende boek is opgenomen.

Deze interpretatie wordt versterkt als we de internationale traditie van politieke profetieën en pseudo-profetieën erbij betrekken. Die traditie was in de middeleeuwen bijzonder sterk ontwikkeld.³² Reeds in de profetie in de *Historia regum Britanniae* van Geoffrey of Monmouth is een sterke politieke ondertoon te beluisteren.³³ Talrijke politieke (pseudo-)profetieën werden aan Merlijn toegeschreven vanwege diens grote autoriteit. In het bijzonder wil ik drie profetieën bespreken die niet alleen de bovenstaande interpretatie ondersteunen, maar tevens aantonen dat

30 Boek 4, vs. 1742 (en vgl. vs. 1739). Vande Winkel 2001, 97-99 en Jongen & Piters 2002, 133 vertalen *lupart* ('luipaard') ten onrechte als 'leeuw'. De overeenkomst met het wapen van Voorne is daardoor ook minder evident dan Vande Winkel meent. Ook Delfos 1952, 59 beschouwt *lupart* ten onrechte als een synoniem van *liebaard*. Trachsler 1992, 202 wijst erop dat vanaf het midden van de veertiende eeuw in Engeland de heraldische luipaard werd ingeruild voor een leeuw vanwege de negatieve connotaties van de luipaard. Bij Velthem zijn de *lupart* enerzijds en de *liebard* en *len* anderzijds wel van elkaar onderscheiden.

31 Prestwich 1997, 24 verwijst naar een Latijns politiek gedicht uit 1264 (*Carmen de Bello Lewensis*) waarin Edward I wordt getypeerd als een luipaard, een kruising van een leeuw en een pardus. Zie voor de luipaard als beeld voor de Engelse koning ook de veertiende-eeuwse Engelse profetie *Anglia transmittet*. Daarin verscheuren de klauwen van de luipaard het Franse koninkrijk (*lilia Galli*, zie Coote 2000, 112-113 en vgl. Brugger-Hackett 1991, 200-201).

32 Zie voor een inleiding in de politieke profetie vooral Coote 2000; vgl. ook De Keyser & Verrycken 1983 en Faems 2008 (met dank aan An voor het inzien van de bijdrage toen die nog in wording was). De term *pseudo-profetie* (of *vaticinium ex eventu*) verwijst naar voorspellingen die in feite pas werden opgeschreven ná de besproken gebeurtenissen of die pas achteraf met die feiten in verband werden gebracht (Coote 2000, 30).

33 Coote 2000, Daniel 2007.

de bouwstenen van de profetie in de Vijfde Partie zeer breed circuleerden en ook in de Lage Landen niet onbekend waren. Ik ga eerst in op de wijdverspreide profetie *Lilium regnans in meliori parte mundi*, vervolgens op een profetie die door de Franse minderbroeder Jean de Roquetaillade wordt vermeld (eveneens in het Latijn) en ten slotte op een Middelnederlandse profetie die bekend staat als de *Prophetie van Bulscamp*.

Politieke profetieën over de ondergang van Frankrijk

De Latijnse profetie *Lilium regnans in meliori parte mundi* is weinig bestudeerd, maar blijkt zeer ruim te zijn overgeleverd in handschriften vanaf het tweede kwart van de veertiende eeuw, het begin van de Honderdjarige Oorlog. Veel van de handschriften zijn van Engelse herkomst, maar de voorspelling circuleerde ook op het vasteland. Soms werd de profetie toegeschreven aan Merlijn.³⁴ Ik zal de profetie in haar geheel citeren, in vertaling, zodat de overeenkomsten én verschillen met de tekst van Lodewijk van Velthem direct in het oog springen:

De lelie die regeert in een aanzienlijk deel van de wereld, zal ingaan tegen het zaad van de leeuw en zal in het land van de leeuw komen en in het veld staan tussen de doornen van diens koninkrijk. Dan komt de Mensenzoon die in zijn wapen drie wilde beesten draagt en wiens koninkrijk het land van de maan is en die over de hele wereld wordt gevreesd. Hij zal de wateren oversteken met een groot leger en binnentreden in het land van de leeuw die te weinig hulp heeft omdat de beesten van diens koninkrijk zijn kleeft aan stukken zullen hebben gescheurd. In dat jaar zal de adelaar uit het oosten komen, zijn vleugels uitgestrekt onder de zon, met veel van diens jongen, om de Mensenzoon te helpen. In dat jaar zullen kastelen worden vernietigd en zal er overal in de wereld angst heersen en in alle regio's van de leeuw zal er oorlog zijn tussen heel veel koningen. Op die dag zullen er rivieren van bloed zijn en de lelie zal zijn kroon verliezen waarmee de Mensenzoon daarna zal worden gekroond en de vier jaar die volgen zullen er in de wereld veel veldslagen zijn onder de gelovigen waarbij een groot deel van de wereld zal worden vernietigd. Het hoofd van de wereld zal ten gronde gaan. Maar de Mensenzoon en de adelaar zullen overwinnen en dan zal er vrede zijn over de hele wereld en de oogsten zullen rijk zijn. De Mensenzoon zal dan het wonderbare teken aannemen en naar het beloofde land reizen.³⁵

34 Deze profetie is het meest uitvoerig bestudeerd door Coote 1997 en Coote 2000, 96-98 (en verder via register); zie ook Beaune 1992, 243-244 en Daniel 2007, 274-275 en 440. Over twee Engelstalige versies handelt Jansen 1991, 125-130; over een Welshe vertaling Griffiths 1937, 170-172. In de 'Handlist of Manuscripts' van Coote 2000, 239-280 zijn zo'n dertig Engelse handschriften te vinden waarin *Lilium regnans* is opgenomen; het oudste handschrift is van ca. 1330 (zie Coote 2000, 92-94). Beaune 1992, 254, n. 29 noemt vier Franse handschriften met de tekst. Op het continent moeten er echter meer zijn. Zo beschrijft Santos Paz 2004, CCXXVI-CCXXVIII een handschrift – Keulen, Historisches Archiv, Gymnasialbibliothek 4° 214 – dat in het midden van de vijftiende eeuw werd geschreven bij de kruisheeren van Keulen en dat een versie van *Lilium regnans* bevat die aan Merlijn wordt toegeschreven (*Propheta Merlini dicens ea uentura circa annos domini MCCCCXLVI*). Het handschrift bevat ook het *Speculum futurorum temporum* van Hildegard van Bingen.

35 *Lilium regnans in nobile parte mundi manebit contra semen leonis et veniet in terram leonis et stabit in agro inter spinas regnum sui. Tunc veniet filius hominis ferens tres feras in brachiis suis cuius regnum est terra lune ti-*

Samen met deze profetie is soms ook een 'sleutel' overgeleverd waarin de symbolen worden uitgelegd. De lelie blijkt dan inderdaad te staan voor de Franse koning en de adelaar voor de Duitse keizer. De leeuw is Vlaanderen en de Mensenzoon is de koning van Engeland.³⁶ Soms wordt ook uitgelegd dat de drie wilde beesten in het wapen van de Mensenzoon staan voor de luipaarden op het Engelse wapen.³⁷

Ook zonder deze sleutel is duidelijk dat *Lilium regnans* een politiek beladen profetie is waarin Frankrijk het onderspit delft en waarin vooral aan de Engelse koning een Messiaanse heldenrol wordt toebedeeld. In het onderzoek wordt er overigens rekening mee gehouden dat deze profetie een aanpassing is van een oudere profetie die op het continent zou zijn ontstaan en waarin Engeland niet zo'n prominente rol speelde.³⁸ In de eveneens wijdverspreide dertiende-eeuwse profetie *Gallus gal-lorum* is het vooral de keizer (gesymboliseerd door de adelaar) die Messiaanse trekken heeft en die een hoofdrol speelt bij de vernietiging of overname van Frankrijk.³⁹ Ik wijs er verder op dat *Lilium regnans*, net als veel andere politieke profetieën, ook een eschatologische lading heeft. Er wordt gesuggereerd dat de vervulling van de profetie zal samenvallen met het einde der tijden.⁴⁰

Een andere interessante parallel is te vinden in het uitgebreide oeuvre van de omstreden franciscaan Jean de Roquetaillade (Johannes de Rupescissa). In zijn *Liber ostensor* (voltooid in 1356) schrijft De Roquetaillade over een profetie van Merlijn die kort na het overlijden van de Franse koning Filips III († 5 oktober 1285) in het koninkrijk Aragon zou hebben gecirculeerd.⁴¹ Daarmee zijn we overigens minder ver verwijderd van de Lage Landen dan men zou kunnen denken, want op dat moment participeerden heel wat Brabanders in een Franse 'kruistocht' tegen koning

mendus per universum mundum cum magno exercitu pertinebit aquas et ingreditur terram leonis carentis auxilio quia bestie regni sui iam pellem eius dilaceraverunt. Illo anno veniet aquila parte orientali alis extensis sub sole cum multitudine pullorum suorum in adiutorium filii hominis. Illo anno destruentur castra et erit terror universalis in mundo et in quadam parte leonis erit bellum inter plures reges. Illo die erit sanguinus diluvium et lilium perdit coronam suam cum qua postmodum coronabitur filius hominis et per iiijor annos sequentes fierit in mundo proelia multa inter fidem sectantes maior pars mundi destruetur. Caput mundi erit ad terram declinatum. Sed filius hominis et aquila prevalebunt et tunc erit pax in toto orbem terrarum et copia fructuum. Filius hominis capiet signum mirabile et transibit ad terram promissionis (Coote 1997, 28 op basis van een vijftiende-eeuws handschrift; een moderne Engelse vertaling op p. 19). Zie tevens Coote 2000, 97. Een kritische editie op basis van meerdere handschriften, ook van het continent, is helaas niet beschikbaar.

³⁶ Coote 1997; 19-20; Coote 2000, 96-98 (vgl. ook Jansen 1991, 128).

³⁷ Zie daarvoor de sleutel die wordt geciteerd in de handschriftbeschrijving van Londen, British Library, Cotton Cleopatra D. III (op www.hrionline.ac.uk/cotton/mss/cle4.htm): *Filius hominis rex Anglie ferens in brachio feras id est leopardu in scuto*.

³⁸ Interessant vergelijkingsmateriaal biedt een profetie die is overgeleverd in *Historia Anglicana* van Bartholomew de Cotton (ca. 1300) en die daar aan Joachim van Fiore wordt toegeschreven (vgl. Reeves 1993, 75). Er is sprake van een eenhoorn met een luipaardenvlag, een strijd tegen de Fransen, een rechttervleugel van *Teutonie* en een schrikwekkende adelaar. De tekst is uitgegeven door Liebermann 1888 en vertaald door Delfos 1952, 59.

³⁹ Vgl. Coote 2000, 98; Daniel 2007, 440.

⁴⁰ Zie voor de nauwe samenhang tussen politieke en eschatologische profetieën Faems 2008, 76 en vooral Reeves 1993, passim.

⁴¹ Aurell 1990, 327-328; Daniel 2007, 363-364.

Peter III van Aragon.⁴² De profetie die in Aragon de ronde deed, luidde volgens De Roquetaillade als volgt:

Leoni partiti lilium in juventute adnichilare temptabunt. Venient catuli leonis et flores liliorum devorabunt. De humo exhibit aquila ardens in ventre liquorem virginalem portans, de quo maximi pectus humectabitur.⁴³

(De luipaarden zullen de lelie in haar jeugd proberen te vernietigen. De jongen van de leeuw zullen komen en de bloemen van de lelie verscheuren. Uit de aarde zal een gloeiende adelaar naar boven komen die een maagdelijke vloeistof in zijn borst draagt waarmee de borst van de grootste zal worden bevochtigd.)⁴⁴

De Roquetaillade legt daarbij uit dat de adelaar staat voor een keizer die het bloed van de clerus zal vergieten en die uiteindelijk ook de paus, de allerhoogste, zal aanvallen. In zijn ogen is de adelaar de antichrist, de keizer van de Apocalyps. Duidelijk is echter ook dat de Fransgezinde Jean de Roquetaillade hiermee een radicale herinterpretatie probeert te geven van een profetie die in feite anti-Frans en pro-keizerlijk is. Net als *Lilium regnans in meliori parte mundi* voorspelt ook deze profetie dat de lelie ten onder zal gaan door toedoen van machtige vijanden.⁴⁵

De ondergang van Frankrijk, of althans de overname van de Franse kroon, vormt ook het onderwerp van de zogeheten *Prophetie van Bulscamp*. Deze Middelnederlandse rijmtekst is overgeleverd in twee handschriften, uit de vijftiende en de zestiende eeuw, die elk een andere versie weerspiegelen. Er is ook een prozaomwerking overgeleverd uit de zestiende eeuw.⁴⁶ Vergelijking van deze drie Vlaamse teksten heeft geleid tot de veronderstelling dat de oorspronkelijke rijmtekst aanzienlijk ouder zal zijn dan de overgeleverde handschriften. Een datering tussen 1297 (de slag bij Bulskamp) en 1302 (Guldensporenslag) is voorgesteld, maar vooralsnog onzeker.⁴⁷ Bovendien kan moeilijk worden bepaald welke verzen tot de

42 Zie voor de Brabantse deelname Boffa 1996 en de verslagen van deze tocht in Jan van Heelu's *Slag bij Woeringen* (Willems 1836, vs. 2573-2597 en vs. 2680-2732) én – zij het vrij beknopt – in de Vijfde Partie, boek 2, vs. 3141-3212. Bij Velthem wordt duidelijk dat er ook Vlamingen en Engelsen aan de kruistocht deelnamen.

43 Aurell 1990, 328.

44 In zijn moderne Franse vertaling twijfelt Martin Aurell als vertaling voor *leoni partiti* tussen 'les lions parthes' en 'léopards' (Aurell 1990, 328). Ik heb hier gekozen voor die laatste optie (de luipaard werd immers beschouwd als een kruising van een leeuw en een pardus, zie Trachsler 1992, 195-197). Zie overigens ook Beaune 1992, 244 waar nog een andere profetie uit het *Liber ostensor* wordt aangehaald met kennelijk een vergelijkbare strekking. Die begint met *Leo partitus campum liliorum intrabit* en zou handelen over de veroveringen van Edward I (Beaune beschouwt ook de profetie uit Aragon als een Engelse profetie).

45 Zie tevens Beaune 1992, 244.

46 Editie van het oudste handschrift door Serrure 1860. De andere versies en een kritische editie op basis van de drie versies zijn te vinden bij De Pauw 1914, 453-471. Het hele tekstencomplex is bestudeerd door De Keyser & Verrycken 1983 (ook over de *Pseudo-prophetie van Amisins* die door de *Prophetie van Bulscamp* is beïnvloed). De hele Merlijnprofetie van Velthem wordt geciteerd door De Pauw 1914, 476-478, in het kader van een editie van de *Prophetie van Bulscamp*, maar dat gebeurt enkel om te tonen dat het een andere tekst betreft.

47 Zie voor de datering De Keyser & Verrycken 1983, 430-433. Naar mijn mening bouwen deze auteurs iets te sterk voort op het opschrift *Eene prophetie van Bulscamp* in het vijftiende-eeuwse handschrift (Serrure 1860, 423). Een latere datering – na de dood van Hendrik VII († 1313) – lijkt mij waarschijnlijker. Vgl. vs. 16 in de passage

oorspronkelijke versie hebben behoord want profetieën werden nogal eens bijgevoegd.⁴⁸ Los van deze ontstaansproblematiek vormt de *Prophetie van Bulscamp* een extra aanwijzing dat in Vlaanderen in de veertiende eeuw profetieën circuleerden die sterk leken op *Lilium regnans*. De gemeenschappelijke kern van de drie versies van *Bulscamp* vertelt over een periode van grote onrust die eindigt met een ultimatum treffen van *al de macht van European* (vs. 31). Die finale slag wordt geleverd op een veld (vs. 33) dat niet nader wordt gelokaliseerd, maar waarvan kennelijk wordt aangenomen dat het in Vlaanderen zal zijn (Bulskamp, bij Veurne, wordt genoemd in het opschrift in het oudste handschrift). Bij die veldslag zullen drie gekroonde hoofden betrokken zijn:

[...] die prophete toent
Datter drie af zal sijn ghecroent;
Dats die Arent ende sMenschen zone,
(Inghelant zeecht men denghone
Die men sMenschen zone heet),
Ende Vrankerike die sal wesen wreet
Up eenen vermoghenden Liebaert,
Ende sal trecken te hem waert
Met eenen overvloedighen heere.⁴⁹

De uitkomst van deze veldslag lijkt sterk op die in *Lilium regnans in meliori parte*, al is de hoofdrol niet voor de Mensenzoon weggelegd, maar voor de adelaar die de kroon van Frankrijk wint. Deze adelaar – die ook wordt beschreven als een jongeman uit het geslacht van keizer Frederik – komt in de *Prophetie van Bulscamp* naar voren als een ‘eindkeizer’ die niet alleen Frankrijk en Duitsland verenigt, maar die er ook voor zorgt dat iedereen eendrachtig en in vrede samenleeft.⁵⁰

Al deze parallellen versterken de voorgestelde interpretatie van de symbolen in de profetie bij Velthem. De lelie is Frankrijk, de adelaar is de keizer en de leeuw staat voor Vlaanderen. Voor de interpretatie van de luipaard ligt het nu eens te meer voor de hand te denken aan de Engelse koning. Zowel in *Lilium regnans* als in de *Prophetie van Bulscamp* is voor hem een rol weggelegd.⁵¹ De profetie bij De Ro-

die De Pauw 1914, 470-471 heeft aangeduid als ‘interpolatie’: [zij hebben] *keyser Heinric met venine vergheven*.

48 Coote 2000, 7-8.

49 De Pauw 1914, 466-467, vs. 35-43 (kritische editie; varianten in notenapparaat). Deze voorspelling wordt in de versteksten toegeschreven aan *Ensebius, die prophete* maar die naam ontbreekt in de prozaversie: *De prophetie toont hoedatter dry sullen worden gecroont*.

50 De Keyser & Verrycken 1983, 429-430. De terugkeer van keizer Frederik is een wijd verspreid thema in de middeleeuwse profetische traditie, zie o.a. Reeves 1993, 333.

51 Vermeldenswaard is bovendien dat in het referein *Elck doe sijn neringhe ende swijch al stille* in de bundel van Jan van Stijvoort (nr. 199) wordt verwezen naar een politiek lied (of liederen) over een adelaar, een leeuw, een lelie en een roos, waarbij die laatste zonder twijfel voor Engeland staat: *Deen singt den Aern sal syn vlueghelen slaen / dander singt den leuw salt noch wreken / Deen singt die lelye heeft veel misdaen / Dander singt die rose es ons ontgaen* (Lyna & Van Eeghem z.j., 135, vs. 27-30; zie tevens Pleij 2008, 26). Let hierbij ook op de overeenkomst tussen *den Aern sal syn vlueghelen slaen* (vs. 27) en *sine vederen slaen so vreselike* in de Merlijnprofetie in de Vijfde Partie (boek 7, vs. 864).

quetaillade kan trouwens als aanwijzing worden beschouwd voor de hypothese dat in een eerdere versie van *Lilium regnans* – of in vergelijkbare profetieën – niet werd gesproken over de Mensenzoon maar over een luipaard.⁵²

Bijbelexegese en politiek

Silvia Brugger-Hackett heeft benadrukt dat de politiek getinte profetie van Merlijn een aparte positie inneemt naast de vele apocalyptische voorspellingen die Lodewijk van Velthem in boek 7 van de Vijfde Partie heeft verwerkt.⁵³ Het is echter de vraag of die tegenstelling ook zo werd gevoeld in de middeleeuwen. Eerder heb ik al aangestipt dat veel politieke profetieën – ook *Lilium regnans* en de *Prophe-tie van Bulscamp* – tevens eindtijdvoorspellingen waren. De grote Europese strijd die Merlijn voorspelt, is een strijd die thuishoort in de aanloop naar het einde der tijden. Bovendien is de Merlijnprofetie door Lodewijk van Velthem heel nadrukkelijk gekoppeld aan de visioenen van de Bijbelse profeet Daniel. In die mate zelfs dat het publiek via het toekomstvisioen van Merlijn wordt verleid tot een politiek getinte Bijbelexegese. Om dat duidelijk te maken ga ik iets dieper in op Lodewijk van Velthems weergave van de visioenen van Daniel.

In het eerste kapittel van boek 7 wijst Lodewijk van Velthem erop dat hij een deel van de profetieën van Daniel zal weergeven, hoewel het moeilijk is te begrijpen op wie die toekomstvisioenen *nu* betrekking hebben:

Nu salic vord die prophecien
Van Daniele een deel lien,
Die opscuer sijn te verstande,
Wien datsi nu trecken ane. (boek 7, vs. 15-18)⁵⁴

Dat dit Bijbelboek iets zou zeggen over de veertiende eeuw, was uiteraard niet vanzelfsprekend. Meteen na dit citaat benadrukt de kroniekschrijver dat de geleerden (*die meestere*) soms doen alsof de voorspellingen van Daniel allemaal al zijn uitgekomen, maar dat ze soms toch aangeven dat de profetieën lopen tot de tijd van de antichrist. Lodewijk van Velthem meent dat *die postillen op Daniele* – hij doelt vermoedelijk op de *glossa ordinaria* bij de tekst van de Vulgaat⁵⁵ – veelal in die laatste

⁵² Wellicht is die vervanging van luipaard door Mensenzoon (een beeld dat teruggaat op het Bijbelboek Daniel) een innovatie die pas na de dood van Edward I († 1307) voor het eerst werd doorgevoerd. In Engeland circuleerden op dat moment geruchten dat bepaalde visioenen van Daniel én van Merlijn betrekking zouden hebben op Edward II (vgl. Coote 2000, 83-84).

⁵³ Vgl. Brugger-Hackett 1991, 200: 'Es überwiegen apokalyptische Prophezeiungen; die Merlin-Prophezeiungen allerdings scheinen politischer Natur zu sein'.

⁵⁴ In dit citaat is *nu* een (niet onaannemelijke) emendatie. Het handschrift heeft *v* (vgl. Vander Linden e.a. 1906-1938, dl. 3, 242, notenapparaat).

⁵⁵ Volgens De Vries & Verwijs 1861-1879, dl. 3, 462 doelt Velthem op de *Explanatio in Daniele prophetam* van Hieronymus omdat daarvan sporen zijn te vinden in de exegetische kapitels 3, 5, 7 en 8. Haeusler beweert

richting gaan en dat is ook wat hijzelf gelooft. Hij voelt zich daarbij gesterkt door de overeenkomsten tussen de visioenen van Daniel en de Openbaring van Johannes. Lodewijk zegt dat hij er zich niet op willen laten vastpinnen – *ic wils onbegrepen wesen* (vs. 46) – maar hij is desondanks heel stellig in zijn betoog dat de visioenen van Daniel nog niet allemaal zijn uitgekomen.

In vs. 47-116 geeft de kroniekschrijver eerst de vertaling van Daniel 7,1-12. Dat is het visioen van de vier dieren. Daarop volgt wat in het opschrift wordt aangeduid als de *interpretatie vanden visione* (vs. 117-206). De vier dieren worden geïnterpreteerd als vier rijken die elkaar in de loop der geschiedenis hebben opgevolgd. Het vierde dier staat voor *trike van Rome* en daaruit zal de antichrist voortkomen die tegen de heiligen zal vechten. De hoogbejaarde man op de troon (vgl. Daniel 7,9) wordt geïnterpreteerd als God op de dag des oordeels. Pas daarna geeft Velthem het vervolg van dit visioen, over de komst van de Mensenzoon (die in zijn vertaling wordt gelijkgesteld aan Christus), en vooral ook de uitleg die Daniel hierbij kreeg (vs. 207-271, vgl. Daniel 7,13-27). Deze uitleg wordt aangevuld met verdere exegese op basis van de glossen (vs. 272-403). De vier rijken zijn de Chaldeeën, de Joden, de Grieken en de Romeinen. Het vierde dier betekent het Romeinse (c.q. Duitse) keizerrijk, maar ook specifiek *enen keyser die noch comen sal* (vs. 294) en die een vrede-rijk zal stichten. Daarna zal het rijk in tien gedeelten worden verdeeld en zal de antichrist geboren worden. Maar uiteindelijk zal God overwinnen en worden *alle die quade* (vs. 376) in de hel geworpen.⁵⁶

Vervolgens biedt Lodewijk van Velthem een licht bekorte vertaling van Daniels visioen over de ram en de bok (vs. 404-449, vgl. Daniel 8,1-14). Net als in de Bijbel worden ook in de tekst van Velthem heel wat windrichtingen aangeduid. De ram stoot met zijn hoorns naar het westen, het noorden en het zuiden en geen dier durft het te weerstaan. Maar uit het westen komt dan een bok opzetten die hem verslaat. Uit de hoorn van de bok groeien vier nieuwe hoorns en uit de vierde groeit eerst een kleine hoorn die zich echter met een enorme kracht ontwikkelt in de richting van het zuiden en het oosten. Voor dit visioen geeft Velthem een dubbele verklaring (vgl. 450-467). Eerst wordt een historische uitleg geboden waarbij de ram voor Darius staat en de bok voor Alexander de Grote (vs. 468-541). Daarna geeft Lodewijk een andere duiding (vs. 542-604). Daarin is de ram het christendom en de bok *die mogethede vanden quaden lieden* (vs. 553-554). De grote hoorn van de bok geldt daarbij als symbool van de antichrist.⁵⁷

echter dat Velthems uitleg teruggaat op de *Glossa ordinaria* die op hun beurt gebruik maken van het werk van Hieronymus (Haeusler 1980, 107).

⁵⁶ Zie over dit visioen en Velthems uitleg vooral Hage 1998, 148-149. Dat Velthem tijdens het schrijven van de Vijfde Partie Hendrik VII als eindkeizer beschouwde, betwijfel ik overigens. Deze keizer had immers geen vrede gebracht. Na de dood van Hendrik VII hoopte Velthem ongetwijfeld dat een andere keizer alsnog de hooggespannen verwachtingen zou inlossen.

⁵⁷ Volgens De Vries & Verwijs 1861-1879, dl. 3, 462 komt die tweede uitleg slechts terloops aan bod in de *Explanatio in Daniele prophetam* van Hieronymus. Hier zou moeten worden nagegaan of de *Glossa ordinaria*

Het negende kapittel (vs. 605-770) heeft als opschrift *Die derde prophesie van Daniele ende Merlijns biteken*. Anders dan deze titel suggereert komt Merlijn hierin nog niet aan bod. Lodewijk van Velthem geeft een vertaling van Daniel 11,2-27. Daarin wordt onder andere gesproken over een sterke Griekse koning (Alexander) die de vierde Perzische koning zal verslaan en de hele wereld zal beheersen, maar wiens rijk daarna in vieren zal worden gedeeld (vs. 605-624). Vervolgens vertelt Lodewijk over de langdurige en ingewikkelde strijd van de opeenvolgende koningen van het oosten en die van het noorden. Dit is min of meer een vertaling van Daniel 11,5-27 maar telkens waar men op basis van de Bijbeltekst een verwijzing naar *suut* of *suden* zou verwachten, heeft het Leidse handschrift *oest* of *oesten*.⁵⁸ Is het een vergissing van Velthem of een bewuste aanpassing van hemzelf of van een kopiist? Opmerkelijk is verder dat Lodewijk van Velthem dit visioen van Daniel niet volledig weergeeft. Het laatste dat hij vertelt is dat twee koningen zullen samenspannen om kwaad te doen en aan tafel leugentaal uitslaan (vgl. Daniel 11,27).⁵⁹ Hun doel zullen ze echter niet bereiken, zegt Lodewijk, want het einde is voor een ander moment voorzien.

Van dit derde visioen van Daniel geeft Velthem geen interpretatie. Hij volstaat met het aanwijzen van een parallel die hij heeft gevonden: *des gelijcs vindic bi na in Merline, alsict versta* (vs. 771-772).⁶⁰ Hierop volgt dan eerst een omstandige argumentatie over het verschil in geografisch perspectief van Daniel (Jeruzalem) en Merlijn (Engeland) die ook van invloed is geweest op de windrichtingen die ze noemen. Als daarmee rekening wordt gehouden, dan wordt duidelijk (althans volgens Lodewijk van Velthem) dat de profetieën van Daniel en Merlijn elkaar *sere geliken*. En omdat ze te vergelijken zijn, duidt hij de profetie van Merlijn aan als *biteken*.⁶¹ In het *Middelnederlandsch woordenboek* wordt dat woord onder meer verklaard als 'profetie in symbolische termen'. De enige vindplaats voor deze betekenis is echter deze passage in de Vijfde Partie. Meer mogelijkheden voor interpretatie ontstaan als we ook het lemma *teken* erbij betrekken (*biteken* als een aanvullend *teken*). Een van de betekenissen van dat woord is 'bewijs' of 'bewijsstuk' en dat lijkt hier goed te passen. Het voorvoegsel *bi-* suggereert dat Merlijns profetie 'bij' de derde profetie van Daniel moet worden gelezen en de waarheid ervan zal onthullen. Lodewijk van Velthem suggereert dat de profetie van Merlijn meer licht zal werpen op het visioen van Daniel.

meer aanknopingspunten bieden.

⁵⁸ Zie boek 7, vs. 634, 663, 680, 686, 697, 700, 701 en 750. Vreemd genoeg hebben de editoren van de Vijfde Partie slechts één van die plaatsen tot *suut* geëmend, namelijk in vs. 750 (Vander Linden e.a. 1906-1938, dl. 3, p. 269).

⁵⁹ In de tekst van het Leidse handschrift van de Vijfde Partie is overigens niet zo duidelijk of het inderdaad, zoals in de Bijbel, gaat om de twee koningen die eerst tegen elkaar vchten.

⁶⁰ Boek 7, vs. 771-772.

⁶¹ Boek 7, vs. 825-827: *Om dat mense geliken mach tsamen hetic dese andere bi tonamen Meerlijns biteken in die word*. Zie tevens in het opschrift voor vs. 605 (*Die derde prophesie van Daniele ende Merlijns biteken*).

In dit stuk heb ik duidelijk gemaakt dat de profetie van Merlijn moet worden geïnterpreteerd als een voorspelling van de ondergang van de koning van Frankrijk door toedoen van een grote anti-Franse coalitie. Door nadruk te leggen op de overeenstemming tussen het derde visioen van Daniel en de profetie van Merlijn, poneert Lodewijk van Velthem in feite dat de interpretatie van de Merlijnprofetie ook implicaties moet hebben voor de exegese van de Bijbel. Of anders gezegd: hij suggereert niet alleen dat de visioenen van Daniel betrekking hebben op de eigen tijd, maar meer in het bijzonder dat het derde visioen van Daniel handelt over de nakende ondergang van Frankrijk. Zo stuurt hij zijn publiek in de richting van een politieke en actuele uitleg van de Bijbel.

De bedoeling van de profetie

Uit de studies van politieke profetieën – en de handschriftelijke overlevering ervan – blijkt dat voorspellingen vooral populair waren op het moment dat ze op het punt stonden om vervuld te worden (om er hoop uit te putten) of nadat ze waren vervuld (om aan te tonen dat een bepaalde gebeurtenis tot het goddelijk heilsplan behoorde en om de autoriteit van de profeet kracht bij te zetten).⁶² De profetie *Lilium regnans* lijkt bijvoorbeeld bijzondere aandacht te hebben gekregen aan het begin van de Honderdjarige oorlog, rond 1337, toen koning Edward III aanspraken maakte op de Franse troon en naar Vlaanderen kwam om van daaruit zijn strijd voort te zetten. Als een profetie onverhoopt niet uitkwam, dan kon die – al dan niet met tekstuele aanpassingen – aan een tweede (of derde) leven beginnen zodra de politieke situatie daar weer aanleiding toe gaf.⁶³ Het gezag dat veel van die profetieën uitstraalden – bijvoorbeeld omdat ze aan een autoriteit als Merlijn werden toegeschreven – maakte dat ze niet snel terzijde werden geschoven.⁶⁴

Wat betreft de voorspelling over de verscheurde lelie zoals Lodewijk van Velthem die opneemt, is het wellicht niet onbelangrijk aan te stippen dat de toekomst die daarin wordt voorgespiegeld, al bijna realiteit was geworden in de zomer van 1297.⁶⁵ Een Frans leger bedreigde toen het opstandige Vlaanderen maar de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre verwachtte steun te krijgen van koning Edward I van Engeland en Roomskonink Adolf van Nassau. Die twee hadden zich al in 1294 verenigd in een anti-Franse coalitie en de graaf had zich daar in januari 1297 bij aangesloten. Met dit monsterverbond leek de vernietiging van Frankrijk even heel nabij – koning Edward en koning Adolf hadden zelfs al bepaald hoe ze de buit zouden verdelen – maar uiteindelijk zou de geschiedenis anders lopen. De koning van En-

⁶² Tal van voorbeelden biedt Coote 2000.

⁶³ Coote 2000, 7-8 en met betrekking tot *Lilium regnans* Beaune 1992, 243-244; Jansen 1991, 125-130.

⁶⁴ Coote 2000, 37-42.

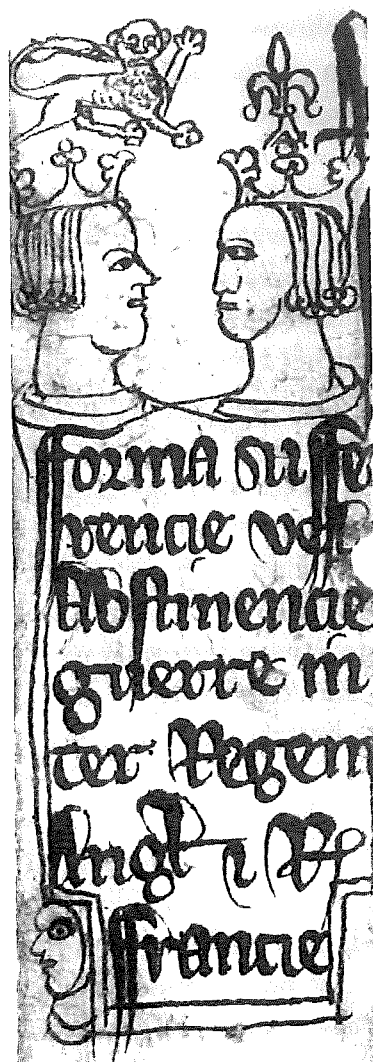
⁶⁵ Vgl. De Keyser & Verrycken 1983, 430-433.

In de marge van een Engels document over de wapenstilstand van 1298 zijn de opponenten Edward I van Engeland en Filips IV van Frankrijk herkenbaar afgebeeld via heraldische symboliek: de luipaard en de lelie (Londen, Public Record Office, E 368/69, m. 54; hier overgenomen uit Prestwich 1997, afbeelding 18).

geland kwam te laat om de Vlamingen bij te staan in de desastreuze slag bij Bulskamp, net ten zuiden van Veurne (20 augustus 1297). Edward verschanste zich in het Vlaamse Gent, maar zijn leger was te gering van omvang om een reële bedreiging te vormen voor de Franse koning Filips IV. Tot overmaat van ramp liet de Duitse koning Adolf in het najaar weten dat hij toch niet naar Vlaanderen zou komen. Doordat de gedroomde coalitie er niet kwam, zag Edward zich eind januari 1298 gedwongen met Filips IV een wapenstilstand te sluiten die voorlopig twee jaar zou duren (zie afbeelding). Kort daarna reisde Edward terug naar Engeland. In de jaren die volgden, leek reanimatie van een grote anti-Franse coalitie weinig realistisch.⁶⁶

Misschien is de kern van de profetie die Velthem weergeeft, ontstaan in dat woelige jaar 1297 toen een grote Europese strijd zich aankondigde. Of misschien kwam een reeds bestaande voorspelling toen opnieuw in de belangstelling te staan. Er zal in die periode veel propaganda zijn geschreven en een toekomstvisioen over een verscheurde lelie zou daar prima tussen passen.⁶⁷ Misschien kwam Velthem er wel mee in contact toen hij in de winter van 1297-1298 zelf in Gent aanwezig was.⁶⁸ Dit zijn echter louter speculaties. Feitelijk kan weinig worden gezegd over de vorm van het toekomstvisioen op het moment dat Lodewijk van Velthem er kennis mee maakte. We weten immers niet wat hij uit zijn bron heeft overgenomen en wat hij zelf heeft toegevoegd. Mogelijk bewerkte hij een voorloper van *Lilium regnans* of de *Prophetie van Bulscamp*, maar hij kan ook zelf een combinatie hebben gemaakt van elementen die hij op verschillende plaatsen had aangetroffen, onder meer in de Franse Arturliteratuur.

Belangrijker is de vraag waarom Lodewijk van Velthem in 1316-1317 besloot dit

⁶⁶ Zie voor de anti-Franse coalitie en de gebeurtenissen rond 1297 o.a. Prestwich 1991; Delfos 1952, 91-138 en Verkaik 1996, 176-183.

⁶⁷ Zie, als voorbeeld van de pro-Vlaamse propaganda, het Latijnse gedicht van de Vlaamse geestelijke Gilbert van Outer (uitgegeven door Holder-Egger 1880, 547; in vertaling aangehaald door Delfos 1952, 113 en 125). Zie tevens De Keyser & Verrycken 1983, 422, n. 93.

⁶⁸ Boek 4, vs. 77-144 (vgl. Sleiderink 2005a, 111).

toekomstvisioen op te nemen in zijn Vijfde Partie. Wat beoogde hij daarmee? In een eerder artikel heb ik laten zien dat Lodewijk van Velthem in zijn *Spiegel historiael* geen neutraal historisch verslag brengt. Hij levert veel kritiek op de opvolgers van de Franse koning Lodewijk IX († 1270) en in het Vlaams-Franse conflict kiest hij partij voor de Vlamingen. Hij meent dat God aan de zijde van de Vlamingen staat, waardoor zij in 1302 de Guldensporenslag konden winnen. In 1315 was het al evenzeer aan God te danken dat de opmars van de Franse koning in de modder bleef steken.⁶⁹ Daarnaast is duidelijk dat Lodewijk op den duur heil verwacht vanuit het Duitse keizerrijk, waarbij vooral keizer Hendrik VII fungeert als een voorbeeldfiguur uit het verleden.⁷⁰ Ook voor de Engelse koning Edward I toont Lodewijk van Velthem waardering en hij betreurt dat diens zoon en opvolger, Edward II, er vooralsnog niet in slaagt de weerstand te breken van de koningen van Schotland en Ierland (Robert en Edward Bruce).⁷¹

Vanuit dit perspectief lijkt het aannemelijk dat de profetie van Merlijn én de daarmee verbonden visioenen van Daniel in 1317 door Lodewijk van Velthem aan de *Spiegel historiael* werden toegevoegd om een tegenhanger te vormen van het eigenlijke geschiedverhaal. Terwijl er in de actuele situatie nauwelijks nog hoop leek te bestaan voor de opstandige Vlamingen, schetst het toekomstvisioen van Merlijn een heel ander beeld. Niet Vlaanderen wordt daar vernietigd, maar Frankrijk. Diezelfde boodschap zou bovendien uit de visioenen van Daniel naar voren komen, hoe *opschuer* (onbegrijpelijk) die op het eerste gezicht ook lijken. Met de gecombineerde autoriteit van Merlijn en Daniel moet Lodewijk van Velthem hebben gemeend dat hij de Vlamingen en hun weinige bondgenoten een hart onder de riem kon steken. Voor hun vijanden hield zijn kroniek een ernstig dreigement in.⁷² Lodewijk speelt het retorisch bovendien heel slim door niet zelf een interpretatie voor te stellen, maar dat over te laten aan het publiek. Lesley Coote heeft laten zien dat het appèl op het publiek een van de krachtigste eigenschappen is van de politieke profetie:

All of these devices create a mysterious language which is very involving for the reader. It is a hermeneutic language; it says 'Interpret me'. Most texts then guide the reader towards complicity in the writer's, or copyist's, own interpretation. By this means the writer gains control over the reader, and is able to place the reader in the relationship which he, the writer, wishes, to the subject of public affairs. The audience participate, even collude in, this 'knowingness'.⁷³

69 Sleiderink 2005a, 120-123.

70 Vgl. Hage 1998.

71 Zie de bijdrage van Thea Summerfield en voor de opmerkingen over Edward II bovendien boek 5, vs. 1745-1773 en boek 6, vs. 501-508, 1047-1062 en 2083-2109.

72 Vgl. Sleiderink 2005a, 122-123 waar ik beargumenteer dat de Vijfde Partie ook bedoeld was om Gerard van Voorne, aan wie de tekst is opgedragen, los te weken uit de anti-Vlaamse coalitie.

73 Coote 2000, 36-37. Eveneens om retorische redenen laat Lodewijk van Velthem ook op andere plaatsen de keuze aan het publiek, zie bijvoorbeeld boek 6, vs. 1366-1368: *Nu geraet wies es die scande? Ic swige mijns secgen stille, nu secge een ander sinen wille* (ook daar met de Franse koning als mikpunt) en boek 7, vs. 2454-2459.

Dat is wat Lodewijk van Velthem op het oog heeft: zijn publiek meevoeren naar een onvermijdelijk besef, het besef dat de lelie in de nabije toekomst verscheurd zal worden.

Bijlage: het toekomstvisioen van Merlijn in Leiden, UB, BPL 14 E

De tekst van Merlijns profetie is hier diplomatisch weergegeven naar het enige handschrift met de volledige Vijfde Partie: Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 14 E. De talrijke afkortingen zijn opgelost en cursief weergegeven. De eerste letter van ieder vers is hier als majuskel weergegeven, ook daar waar het handschrift een minuskel heeft. De versnummers in de rechtermarge verwijzen naar de kritische editie van Vander Linden e.a. 1906-1938.

Het kapittelopschrift, de twee regels hoge lombarde en het paragraafteken zijn in het handschrift met rode inkt geschreven. Voor de lombarde heeft de kopiist een representant *i* geschreven. Voor sommige verzen plaatste de kopiist bovendien twee haaltjes (//) als representant van een paragraafteken (vgl. Kuiper 1980, 51). Slechts een keer is op die haaltjes inderdaad een paragraafteken aangebracht (f. 82rb, r. 23).

f. 82ra, 39	hoe meerlijn vord propheteert .xi.	
40 i	Ic meerlijn sat op enen dach	
	Jn bertaengen daer ic dicke plach	830
	Te wandelne ende mi quam ane	
	Dat mi luste te verstante	
	Van dingen te gesciene sijn	
45	Dus latic ende pensde in mijn deuijn	
	Daer quam hem vore een wonderlijchede	835
	Die ic wil vertrecken mede	
	Hi sprac aldus na desen siene	
	Het es ouer lanc noch te gesciene	
50	Daer na vele wige sonder waen	
f. 82rb, 1	Die op een lant werden gedaen	840
	Selen op .i. velt daer naer	
	Vergaderen dese wet vor waer	
	Die ic hier nv noemen sal	
5 //	Ene lilie sal eerst hebben geual	
	Ende sal op dit velt na comen	845
//	Dan sal een aer des velts gomen	
	Ende vliegen daer ward met sinen gesellen	
//	Een leu starc met clawen fellen	
10	Comt daer oec met sinen iongen	
//	Een lupard comt daer oec gesprongen	850
	Met al dat hi geleesten mach	
	Op dat velt op enen dach	
	Selen dese vergaderen daer	
15 //	Nu seget meerlijn oec daer naer	
	Dattie een van west sal comen	855
	Ende die ander hebbic vernomen	
	Van suden entie derde van nord	

- Ende van oest hebbic verhord
 20 Soude die vierde comen an
 Ende dese soudē vergaderen dan 860
 Op .i. velt seit hi mede
 ¶ Entie aer soude vliegen ter stede
 So hoge ende so dapperlike
 25 Ende sine vederen slaen so vreselike
 Datter lilien soude eysen 865
 Ende daer af achter sal mogen deisen
 // Die leu soude briescen ende gapen
 Ende met sinen clauwen so sere braken
 30 Dat alle die gene die hem iegen
 Comen selen werden verslegen 870
 Ende verbeten van sinen tanden
 Daer na comt die lupard te handen
 Ende ward so fel tuscen die brauwen
 35 Ende recht hem wt metten clauwen
 Ende sleipt al om metten sterte 875
 Dat yegewelken daer sijn herte
 Mach ontgaen diet siet an
 Daer na ward die lilie dan
 40 Te sticken gescord altemale
 Ende blijft daer na in lange quale 880
 Maer een ander salre om vechten
 Ende daer na weder op rechten
 // Nu verstaet trecht van desen
 45 Wie dese heren selen wesen
 Ende wt wat lande oec geboren 885
 Dien dit sal daer toe behoren
 Dese prophecie si v becant
 Propheteerde merlijn in ingelant
 50 Ende telt van daer west ende nort
 f. 82rc, 1 Ende oest ende suut also vord 890
 Ende noemt daer na der heren teken
 Nu siet wien iet ane mach treken
 Ic mochter na geraden nv
 5 Ende des gelijcs so hetic v
 Diet lesen selt gerater na 895
 Want also alsict versta
 En sout v lichte niet genoegē
 Ende souter yet anders toe voegen
 10 Daer om latict staen dus stille
 Visere hier op elc die wille 900
 Na haer wanen dat hem comt toe
 Jc houts mi gepayt alsoe

Rome beschouwde als *hoechste stede* en rechtmatige pauselijke zetel. Een andere vingerwijzing viel mogelijk te lezen in Velthems reeds aan bod gekomen kapittel 76 (boek 7) uit de Vierde Partij. Daar lezen we reeds hoe Innocentius IV na zijn vertrekking verschillende kardinalen uitnodigde naar Rome die tot dan niet naar de stad wilden komen. Een genereus gebaar dat mogelijk opnieuw subtiel het belang van de stad Rome in de verf zette. Gelezen vanuit Kwakkels hypothese, zou deze thematische insteek de opname van deze kapitels uit de Vijfde Partij in het handschrift verklaren. Leidden voor deze kopiist alle wegen naar Rome?⁷⁴

Slotbeschouwing

Hierboven heb ik casusgewijs de aanwezigheid van Velthems *Spiegel historiae* behandeld in een Herns handschrift van het einde van de veertiende eeuw. Daarbij is in de eerste plaats gebleken hoe de *Spiegel historiae* voor deze kopiist als een enorm 'kennis-reservoir' fungeerde, waaruit hij naar believen kon exciperen bij de aanleg van zijn handschrift, zelfs om de meest gevoelige materies aan te snijden. Er was vaak sprake van een bekend ingebruik van de tekst, waarbij hij door een zorgvuldige selectie en herschikking bepaalde tekstdelen integreerde in een nieuw geheel. Het heeft er ook alle schijn van dat de kopiist met dit handschrift een relatief betrouwbaar afschrift heeft afgeleverd van deze kapitels: de kopiist werkte immers met zorg en respect voor zijn brontekst. Drie kapitels uit Velthems voorzetting zijn uitsluitend in het Weense handschrift overgeleverd. Dat is voor de Velthemstudie enerzijds een goede zaak, maar anderzijds gaat het *slechts* om drie 'losse' kapitteltjes, weggerukt uit hun oorspronkelijke context.

Een nadere blik op de Velthem-kapitels in de Weense codex versterkt Kwakkels hypothese: dit handschrift moest als een soort dossier informatie verstrekken over het Westers schisma. Of de samensteller van het handschrift ook echt partij koos is echter in twijfel getrokken: vanuit de Velthem-kapitels is het alvast moeilijk gebleken hier voor hard bewijs aan te dragen. Het is mijns inziens op dit moment helemaal niet zeker of de kopiist in de polemieek ook een welbepaald ideologisch standpunt innam, laat staan de lezer voor een bepaald kamp wilde winnen. Dat blijft mogelijk, maar om dat te bewijzen moet men zich vooralsnog via onzekere materiele gegevens of interpretatieve omwegen op glad ijs wagen.

74 Vgl. kapittel 52: daar lezen we hoe Hendrik een groots feest organiseert waarop hij iedereen uitnodigt: *alle minste ende meeste, wie dat wille al openbare, dat hi te hove come dare ende ete ende drinke ende si blide* (folio 31ra). De redactie van de Weense tekst is mogelijk misleidend: het voorlaatste vers leest in Leiden, UB, BPL 14 E namelijk: *dat hi te Rome come dare*. Als we ervan uitgaan dat Velthems oorspronkelijke tekst Rome heeft gelezen – wat historisch gezien overigens niet zou kloppen – valt op dat de kopiist opnieuw koos voor een passage die uitdrukt hoe iemand met veel ophef mensen uitnodigt om naar Rome te komen. Het zou natuurlijk een vreemd toeval zijn dat de kopiist net op zo'n cruciaal punt op een verschrijving betrappen.

Bibliografie

- Adelberg, Elfriede, *Die Sätze des Typus "Ich bin ez Ioseph" im Mittelhochdeutschen*. Berlin, 1960.
- Anrooij, Wim van, 'Het Haagse handschrift van Heraut Beyer: de wordingsgeschiedenis van een autograaf', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en letterkunde* 104 (1988), 1-20.
- Anrooij, Wim van, 'Maerlant, Boendale oder Velthem? Mögliche Quellen der 'Karlmeinet'-Kompilation', in: Volker Honemann, Helmut Tervooren, Carsten Albers [e.a.] (red.), *Sprache und Literatur des Mittelalters in den 'Niederer Landen': Gedenkschrift für Hartmut Beckers*. Keulen [enz.], 1999, Niederdeutsche Studien 44, 9-20.
- Anrooij, Wim van, 2002a, *Floris V door de edelen vermoord. Beeldvorming sedert 1296*. Leiden, 2002, Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek 51.
- Anrooij, Wim van, 2002b, 'Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350, een inleiding', in: Van Anrooij e.a. 2002, 9-16, 159-160.
- Anrooij, Wim van, 'Duitse lof voor een Brabantse hertog. De ererede op Jan I', in: *Queeste* 10 (2003), 127-145.
- Anrooij, Wim van, *Handschriften als spiegel van de middeleeuwse tekstcultuur*. Leiden, 2005.
- Anrooij, Wim van e.a., *Al't Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam, 2002, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 24.
- Aspin, Isabel S.T., *Anglo-Norman Political Songs*. Oxford, 1953.
- Asseldonk, Gerardus van, *De Nederlanden en het Westers schisma (tot 1398)*. Utrecht, 1955.
- Aurell, Martin, 'Prophétie et messianisme politique. La péninsule ibérique au miroir du «Liber Ostensor» de Jean de Roquetaillade', in: *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Age* 102 (1990), 317-361.
- Avonds, P., 'Brabant en de Slag bij Woeringen. Mythe en werkelijkheid', in: Avonds & Janssens 1989, 15-99.
- Avonds, P., 'Moedertrots, honor ducatus en legalisme in historiografie en literatuur: de opvolging van Hendrik III door Jan I van Brabant (1261-1267)', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 80 (1997), 313-330.
- Avonds, P., & H.M. Brokken, 'Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1317). Analyse van een grensconflict', in: *Varia Historica Brabantica* 4 (1975), 1-95.
- Avonds, P., & J.D. Janssens, *Politiek en literatuur. Brabant en de Slag bij Woeringen (1288)*. Brussel, 1989.
- Axters, St., 'De zalige Hendrik van Leuven O.P. als geestelijk schrijver', in: *Ons Geestelijk Erf* 21 (1947), 225-256.
- Bastert, Bernd, 'Heiliger, Hochzeiter, Heidenschlächter: Die «Karlmeinet»-Kompilation zwischen Oberdeutschland und den «Niederer Landen»', in: Lehmann-Benz, Zellmann & Küsters 2003, 125-143.
- Bastert, Bernd, 'Deutsch-niederländische Anregungen: ein Plädoyer für eine simultane Berücksichtigung der mittelalterlichen deutschen und niederländischen Literaturtraditionen', in: *Queeste* 13 (2006), 22-34.
- Bäumli, F.H., 'Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy', in: *Speculum* 55 (1980), 237-265.

- Beaune, Colette, 'Perceforêt et Merlin. Prophétie, littérature et rumeurs au début de la guerre de Cent Ans', in: *Fin du monde et signes des temps. Visionnaires et prophètes en France médiévale (fin XIIIe-début XVe siècle)*. Toulouse [enz.], 1992, Cahiers de Fanjeux 27, 237-255.
- Beckers, Hartmut, 'Frühneuhochdeutsche Fassungen niederländischer Erzählliteratur im Umkreis des pfälzgräflichen Hofes zu Heidelberg um 1450/80', in: Cockx-Indestege & Hendrickx 1987, dl. 2, 237-249.
- Been, Joh. H., *Het Kind van Voorne*. Alkmaar, 1931.
- Berendrecht, Petra, *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*. Amsterdam, 1996, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 14.
- Bergh, L.P.C. van den (ed.), *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis, opgezameld uit de archieven te Rijssel, en op gezag van het gouvernement uitgegeven*. Leiden, 1842.
- Bergh, L.P.C. van den (ed.), *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*, gedicht door Heinric. Leiden, 1846-1847, 2 dln.
- Besamusca, Bart (ed.), *Lancelot*. De Middel nederlandse vertaling van de *Lancelot* en proese overgeleverd in de *Lancelotcompilatie*. Pars 2 (vs. 531-10740). Met een inleidende studie over de vertaaltechniek. Assen [enz.], 1991, Middel nederlandse Lancelotromans 5.
- Besamusca, Bart, 1993a, '14 augustus 1316. Lodewijk van Velthem voltooit boek V/6 van de Spiegel historiae'. De bekoring van het Artur-genre', in: Schenkeveld-Van der Dussen 1993, 47-52.
- Besamusca, Bart, 1993b, 'Walewein', *Moriaen*, en de *Ridder metter vrouwen*. *Inter tekstualiteit in drie Middel nederlandse Arturomans*. Hilversum, 1993, Middel eeuwse studies en bronnen 39.
- Besamusca, Bart, 'Die Rezeption von Chrétiens «Yvain» in den Niederlanden', in: Xenja von Erzdorff & Rudolf Schulz (red.), *Die Romane von dem Ritter mit dem Löwen*. Amsterdam, 1994, Chloë 20, 353-368.
- Besamusca, Bart (red.), *Jeesten van vrouwen ende van feesten. Een bloemlezing uit de Lancelotcompilatie*. Hilversum, 1999, Middel nederlandse tekstdities 6.
- Besamusca, Bart, 'The Medieval Dutch Arthurian Material', in: W.H. Jackson & S.A. Ranawake (red.), *The Arthur of the Germans. The Arthurian Legend in Medieval German and Dutch Literature*. Cardiff, 2000, Arthurian Literature in the Middle Ages 3, 187-228.
- Besamusca, Bart, *The Book of Lancelot. The Middle Dutch «Lancelot» Compilation and the Medieval Tradition of Narrative Cycles*. Cambridge, 2003, Arthurian Studies 53.
- Besamusca, Bart, 'Dutch Arthurian Literature', in: Norris J. Lacy (red.), *A History of Arthurian Scholarship*. Cambridge, 2006, Arthurian Studies 65, 158-168.
- Besamusca, Bart, 'Der Reiz der Versform', in: Klaus Ridder & Christoph Huber (red.), *Lancelot. Der mittelhochdeutsche Roman im europäischen Kontext*. Tübingen, 2007, 77-92.
- Besamusca, Bart, & Orlanda S.H. Lie, 'The Prologue to «Artus doer», the Middle Dutch Translation of «La Mort le Roi Artu» in the «Lancelot Compilation», in: E. Kooper (red.), *Medieval Dutch Literature in its European Context*. Cambridge, 1994, Cambridge Studies in Medieval Literature 21, 96-112.
- Besamusca, Bart, & Ada Postma (ed.), *Lancelot*. De Middel nederlandse vertaling van de *Lancelot* en proese overgeleverd in de *Lancelotcompilatie*. Pars 1 (vs. 1-5330, voorafgegaan door de verzen van het Brusselse fragment). Hilversum, 1997, Middel nederlandse Lancelotromans 4.
- Biemans, Jos A.A.M., 'Nieuwe Maerlant-fragmenten voor de Maatschappij', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 5 (1987), 31-33.
- Biemans, Jos A.A.M., 'La tradition manuscrite du «Spiegel historiae» de Jacob van Maerlant. Etude de réception et archéologie du livre', in: M. Paulmier-Foucart, S. Lusignea & A. Lau-

- deau (red.), *Vincent de Beauvais: intentions et réceptions d'une œuvre encyclopédique au Moyen Âge. Actes du XIVe colloque de l'Institut d'études médiévales [...] Paris, 1990, 375-389*.
- Biemans, Jos A.A.M., *Onsen Spieghel Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de Spiegel historiae van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*. Leuven, 1997, Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen 2.
- Biemans, Jos A.A.M., 'No Miniatures, Not Even Decoration, Yet Extraordinarily Fascinating. New Hypotheses Concerning the «Lancelot Compilation» and Related Manuscripts', in: *Quaerendo* (ter perse).
- Biesheuvel, Ingrid, 'Stuider tegen dilettanten. Willem Joseph Andries Jonckbloet (1817-1885)', in: Wim van Anrooij, Dini Hogenelst & Geert Warnar (red.), *Der vaderen boek. Beoefeningen van de studie der Middel nederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*. Amsterdam, 2003, 49-60, 259-262, 295-297.
- Biesheuvel, Ingrid, & Nigel F. Palmer, 'Jacob van Maerlant', in: Ruh [e.a.] 1978-2004, dl. 11, kol. 747-755.
- Bligny, Bernard, 'La Grande Chartreuse et son ordre au temps du Grand Schisme et la crise conciliaire (1378-1449)', in: J. de Grauwe (red.), *Historia et spiritualitas Cartusienis: Acta colloquii quarti internationalis, Gandavi-Antverpiae-Brugis, 16-19 Sept. 1982*. Destelbergen, 1983, 35-57.
- Blommaert, Ph., & C. Ph. Serrure (ed.), *De Grimbergse oorlog. Ridderdicht uit de XIVe eeuw*. Gent, 1852-1854, Maatschappij der Vlaemsche Bibliophilen, 2e serie, 14, 2 dln.
- Blumenfeld-Kosinski, Renate, *Poets, Saints and Visionaries of the Great Schism*. Pennsylvania, 2006.
- Boffa, Serge, 'Les soutiens militaires de Jean Ier, duc de Brabant, à Philippe III, roi de France durant les expéditions ibériques (1276-1285)', in: *Revue du Nord* 78 (1996), 7-33.
- Bowsky, William, *Henry VII in Italy. The Conflict of Empire and City-State, 1310-1313*. Lincoln, 1960.
- Brandma, Frank (ed.), *Lancelot*. De Middel nederlandse vertaling van de *Lancelot* en proese overgeleverd in de *Lancelotcompilatie*. Pars 3 (vs. 10741-16263). Met een inleidende studie over de entrelacement-vertelwijze. Assen [enz.], 1992, Middel nederlandse Lancelotromans 6.
- Brandma, Frank, 'The Eyewitness Narrator in Vernacular Prose Chronicles and Prose Romances', in: Lacy 1996, 57-70.
- Brandma, Frank (vert.), *Jacob van Maerlant en Lodewijk van Velthem, «Merlijn, de tovenaar van koning Artur»*. Amsterdam, 2004, Griffioen.
- Brill, W.G., 'De afleiding der woorden «ziel» en «ghetes»', in: *Archief voor Nederlandsche Taalkunde* 3 (1851-1852), 69-75.
- Brill, W.G. (ed.), *Rijmroniek van Melis Stoke*. Utrecht, 1983 (ongew. herdruk van Utrecht, 1885), Werken van het Historisch Genootschap, Nieuwe Serie 40 en 42.
- Brincken, Anna-Dorothee von den, 'Martin von Troppau', in: Hans Patze (red.), *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*. Sigmaringen, 1987, Vorträge und Forschungen, Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte 31, 155-193.
- Brinkman, Herman, 'Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem', in: *Nederlandse Letterkunde* 5 (2000), 21-46.
- Brinkman, Herman, & Janny Schenkel (ed.), *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22*. Hilversum, 1997, Middel eeuwse verzamelande handschriften uit de Nederlanden 4, 2 dln.
- Brinkman, Herman, & Janny Schenkel (ed.), *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Ko-*

- ninetiese Bibliotheek van België*, 15, 589-623. Hilversum, 1999. Middeleeuwse verzameling handschriften uit de Nederlanden 7, 2 dln.
- Brokken, H., *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwe twisten*. Zutphen, 1982.
- Brown, Elizabeth A.R., & Nancy Freeman Regalado, 'La grant feste. Philip the Fair's Celebration of the Knighthood of his Sons in Paris at Pentecost of 1313', in: Barbara Hanawalt & Kathryn Reyerson (red.), *City and Spectacle in Medieval Europe*. Minnesota, 1994. Medieval Studies at Minnesota 6, 56-86.
- Bruch, H. (ed.), *Chronographia Johannis de Beke*. Den Haag, 1973. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 143.
- Bruch, H. (ed.), *Johannes de Beke, Croniken van den stichte van Utrecht ende van Holland*. Den Haag, 1982. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 180.
- Bruckner, Mathilda, *Narrative Invention in Twelfth-Century French Romance: The Conventions of Hospitality (1160-1200)*. Lexington, 1980.
- Brugger-Hackert, Silvia, *Merlin in der europäischen Literatur des Mittelalters*. Stuttgart, 1991. Helfant Studien 8.
- Bruggink, J.P., P.J.J. van Geest, C.L.P. Körmann Rudi [e.a.] (vert.), *Roman van Lancelot*. Amsterdam, 1986. Griffioen.
- Bruin, C.C. de, Isaac le Long (1683-1762)', in: Jos A.A.M. Biemans [e.a.] (red.): *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit Leiden*. Leiden, 1983, 66-88.
- Bultot, R., 'La «Chartula» et l'enseignement du mépris du monde dans les écoles et les universités médiévales', in: *Studi medievali* 8 (1967), 787-834.
- Bumke, J., & U. Peters, 'Einleitung', in: J. Bumke & U. Peters (red.), *Retextualisierung in der mittelalterlichen Literatur*. Zeitschrift für deutsche Philologie 124 (2005). Sonderheft, 1-5.
- Burger, C., 'Gottes Gnadenangebot und der Erziehungsauftrag der christlichen Kirche im Konflikt. Die Predigt über den goldenen Berg des Nikolaus von Strassburg', in: G. Litz, H. Munzert & R. Liebenberg (red.), *Frömmigkeit-Theologie-Frömmigkeitstheologie. Contributions to European Church History*. Leiden [enz.], 2003, 65-80.
- Burgers, J.W.J. (ed.), *Rijkmonnik van Holland (566-1305) door een anonieme auteur en Melis Stoke*. Den Haag, 2004.
- Burke, P., 'Cultures of Translation in Early Modern Europe', in: P. Burke & R. Po-Chia Hsia (red.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Cambridge, 2007, 7-38.
- Burr, David, 'Mendicant Readings of the Apocalypse', in: Richard K. Emmerson & Bernard McGinn (red.), *The Apocalypse in the Middle Ages*. Ithaca [enz.], 1992, 89-102.
- Burr, David, *The Spiritual Franciscans. From Protest to Persecution in the Century After Saint Francis*. Philadelphia, 2001.
- Busby, Keith (ed.), *«Le Roman de Perceval ou le Conte du Graal». Édition critique d'après tous les manuscrits*. Tübingen, 1993.
- Buuren, A.M.J. van, W.P. Gerritsen & A.N. Paasman, *Vernakelijke bibliografisch ganzenbord. Een eerste handleiding bij systematisch-bibliografisch onderzoek op het gebied van de Nederlandse letterkunde*. 5e herziene en vermeerde uitgave, Groningen, 1983. De Nieuwe Taalgids Cahiers 1.
- Cappelli, Adriano, *Lexicon Abbreviatarum. Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen wie sie in Urkunden und Handschriften besonders des Mittelalters gebräuchlich sind, dargestellt in über 14000 Holzschnitzzeichen*. 2^e dr., Leipzig, 1928.
- Cardelle de Hartmann, C., *Latijnse Dialoge 1200-1400. Literatuurhistorische Studie und Repertorium*. Leiden [enz.], 2007.
- Carasso-Kok, M., 'Het Woud zonder Genade', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992), 241-263.

- Cd-rom Middelnederlands. Woordenboek en teksten*. Den Haag, 1998.
- Chotzen, M.T., 'Welsh History in the Continuation of the «Spiegel Historiae» by Lodewijk van Velthem', in: *Bulletin of the Board of Celtic Studies* 7 (1935), 42-54.
- Claassens, G.H.M., «Der ystorian bloeme». Een mislukte «Legenda-aurea»-bewerking in het Middelnederlands?', in: *Ons Geestelijk Erf* 70 (1996), 99-120.
- Claassens, Geert, 'Inleiding', in: Mikel Kors, *De Bijbel voor leken. Studies over Petrus Naghel en de Historiebijbel van 1361*. Leuven, 2007, ix-xvii.
- Clanchy, M.T., *From Memory to Written Record*. 2nd ed., Oxford, 1993.
- Cockx-Indestege, Elly, & Frans Hendrickx (red.), *Miscellanea Neerlandica: Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Leuven, 1987, 3 dln.
- Coote, L., 'A Language of Power. Prophecy and Public Affairs in Later Medieval England', in: B. Taihe & T. Thornton (red.), *Prophecy. The Power of Inspired Language in History* 1300-2000. Stroud, 1997, 17-30.
- Coote, Lesley A., *Prophecy and Public Affairs in Later Medieval England*. York, 2000.
- Coun, Theo, 'De Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën', in: August den Hollander, Erik Kwakkel & Wybren Scheepma (red.), *Middelnederlandse Bijbelvertalingen*. Hilversum, 2007, 117-129.
- Courtenay, W.J., 'Between Pope and King. The Parisian Letters of Adhesion of 1303', in: *Speculum* 71 (1996), 577-605.
- Couteux, Charles le (ed.), *Annales ordinis Cartusienis ab anno 1084 ad annum 1429*. Dl. 6, 1358-1395. Montreuil, 1890.
- Croenen, Godfried, 'Maria van Berlaar en de «Spiegel historiae»', in: P. Cateeuw & F. Hellemaans (red.), *In verscheidenheid. Liber amicorum prof.dr.em. Robert van Passen*. Aartrijke, 1993, 65-72.
- Croenen, Godfried, *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel*. Leuven, 2003.
- Croenen, Godfried (ed.), *De oorkonden van de familie Berthout 1212-1245*. Brussel, 2006.
- Croenen, G., & J.D. Janssens (ed.), 'Een nieuw licht op de Lancelotcompilatie? De betekenis van het pas gevonden fragmentje van «Arturs doet»', in: *Queeste* 1 (1994), 3-11 en 108-125.
- Dalen-Oskam, K.H. van, *Studies over Jacob van Maerlants «Rijmbijbel»*. Hilversum, 1997. Middeleeuwse studies en bronnen 58.
- Dalen-Oskam, Karina van, & Joris van Zundert, 'Delta for Middle Dutch: Author and Copyist Distinction in «Walewein»', in: *Literary and Linguistic Computing* 22 (2007), 345-362.
- Dalen-Oskam, Karina van, & Joris van Zundert, 'The Quest for Uniqueness. Author and Copyist Distinction in Middle Dutch Arthurian Romances based on Computer-assisted Lexicon Analysis', in: Marijke Mooijart & Marijke van der Wal (red.), *Yesterday's Words: Contemporary, Current and Future Lexicography. Proceedings of the Third International Conference on Historical Lexicography and Lexicology (ICHLL), June 21-23, 2006*. Leiden [enz.], 2008, 292-304.
- Daniel, Catherine, *Les prophéties de Merlin et la culture politique (XII-XVe siècle)*. Turnhout, 2007. Culture et société médiévales 11.
- Daniëls, L.M. (ed.), *Dirck van Delfts Tafel van den kersten gelove*. Antwerpen [enz.], 1937-1939, 4 dln.
- Debrabandere, Frans, *Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*. Brussel, 1993, 2 dln.
- Delfos, Leo, *Het avontuur van de Liebaards 1297-1302-1304. Geschiedenis van een Vlaamse opstand 'omme die defense van den lande'*. Tiel, 1952.
- Deschamps, Jan (ed.), *The Vienna manuscript of the «Second part» of the «Spiegel historiae»*. Ms. Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, 13,708 [= Het Weense handschrift van de

- 'Tweede partie' van de «*Spiegel historiel*»: *hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek*, 13-708f. Kopenhagen, 1971, Mediaeval manuscripts from the Low Countries in facsimile 1. Dijk, R.Th.M. van, & Th. Mertens, 'Ternen uit het kerkelijk leven van de late middeleeuwen', in: Th. Mertens [e.a.], *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijke proza*. Amsterdam, 1993, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 8, 341-359 en 490-492.
- Dijkhof, E.C. (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Dl. V. 1291 tot 1299*, m.m.v. J.G. Kruisheer. Den Haag, 2005.
- Donati, S., 'Giles of Rome', in: J.J.E. Gracia & T.B. Noone (red.), *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*. Oxford, 2003, 266-271.
- Dooren, Frans van (vert.), *Dante Alighieri. De goddelijke komedie*. Baarn, 1987.
- Draak, A.M.E., 'Het "Wout sonder genade"', in: *De Nieuwe Taalgids* 30 (1936), 125-129.
- Draak, Maartje, *Oude en nieuwe Lancelot-problemen, en de noodzakelijkheid van lezen*. Amsterdam, 1976, Mededelingen der KNAW, afd Letterkunde, Nieuwe Reeks, dl. 39, nr. 8.
- Dragomanni, Franc. Gherardi (ed.), *Cronica di Giovanni Villani*. Florence, 1844-1845, 2 dln.
- Dreves, Guido Maria, Clemens Blume & Henry Marriott Bannister, *Analecta hymnica mediæ ævi*. Bern [enz.], 1978, 3 dln.
- Driel, Joost van, *Prikkeling der zinnen. De stilistische diversiteit van de Middelnederlandse epische poëzie*. Zutphen, 2007.
- Duby, Georges, *De zondag van Bouvines. 27 juli 1214: de oorlog in de middeleeuwen*. Uit het Frans vertaald door Renée de Roo-Raymakers. Amsterdam, 1988.
- Duijvestijn, Bob W.Th., 'Niederländische Dichtung in der Privatbücherei der Pfalzgräfin Mechthild (1418/19-1482)', in: Cockx-Indestege & Hendricks 1987, dl. 2, 251-261.
- Duijvestijn, Bob W.Th., 'Middelnederlandse literatuur in Duitse overlevering: een arbeidsveld voor neerlandici', in: Frits van Oostrom & Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde. Stand en toekomst*. Hilversum, 1989, Middeleeuwse studies en bronnen 14, 153-168.
- Ehwald, D., 'Gotha Memb. I 172, [1974]'. URL: http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/gotha_700347950000.html
- Eisermann, Falk, «*Stimulus amoris*». *Inhalt, lateinische Überlieferung, deutsche Übersetzung, Rezeption*. Tübingen, 2001, Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 118.
- Eisermann, Falk, *Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften: Aus den Sammlungen der Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha'schen Stiftung für Kunst und Wissenschaft*, Die Handschriften der Forschungsbibliothek Gotha 2 [ter perse].
- Elm, Kaspar, 'Ausbreitung, Wirksamkeit und Ende der provençalischen Sackbrüder (*Frères de pénitencia Jesu Christi*) in Deutschland und den Niederlanden. Ein Beitrag zur kurialen und konzialaren Ordenspolitik des 13. Jahrhunderts', in: *Francia* 1 (1973), 257-324.
- Emery, R.W., 'The Friars of the Sack', in: *Speculum* 18 (1943), 323-334.
- Engen, Hildo van, 'De registers van Gerard van Voorne. Over het ontstaan van het register Voorne A.B.', in: D.P. Blok [e.a.] (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. Amsterdam, 1998, 179-210.
- Engen, Hildo van, 'Durbuy, Catharina van', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Durbuy>
- Engen, Hildo van, 'Machteld van Voorne', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/MachteldvanVoorne>
- Engen, Hildo van, 'Het kapittel van Munsterkerk', in: *Historische Reeks Land van Heusden en Altena* 17 (2008), 66-97.
- Es, G.A. van (ed.), *De feestte van Walewein en het schaakbord van Penninc en Pieter Vostaert*.

- Artur-epos uit het begin van de 13^e eeuw*. Zwolle, 1957, Zwolse drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 26, 2 dln.
- Faems, An, *Hier namals seldijt bat verstaen. Vertellerscommentaar in de Middelnederlandse ridderepiiek*. Gent, 2006.
- Faems, An (ed.), 'Deynde der werelt naket. Een eindtijdvoorspelling uit het begin van de zestiende eeuw', in: Olanda S.H. Lie & Lenny M. Veltman (red.), *Kennis-maken. Een bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum, 2008, 73-89.
- Fletcher, Robert H., *The Arthurian Material in the Chronicles, Especially Those in Great Britain and France*. Boston, 1906 (2nd ed. New York, 1973).
- Flou, K. de (ed.), 'Twee nieuwe fragmenten van «den Spiegel Historiel»', in: *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1902, 399-467.
- Franck, J., 'Zum Lancelotwerk', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 19 (1901), 1-51.
- Fredericq, Paul, *Corpus documentorum Inquisitionis hereticæ pravitatis Neerlandicæ*. Gent [enz.], 1889-1906, 3 dln.
- Freienhagen-Baumgardt, Kristina, *Hendrik Herps «Spiegel der volcomenheit» in oberdeutscher Überlieferung. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte niederländischer Mystik im oberdeutschen Raum*. Leuven, 1998, *Miscellanea Neerlandica* 17.
- Friedwagner, Mathias (ed.), *Raoul von Houdenc, Sämtliche Werke*. Band II, «*La Vengeance Raguidel, Alfranzösischer Abenteuerroman*». Halle a. S., 1909.
- Fries, Albert, & Kurt Illing, 'Albertus Magnus', in: Ruh [e.a.] 1978-2004, dl. 1, kol. 124-139.
- Galloway, A., «Piers Plowman» and the Schools, in: *The Yearbook of Langland Studies* 6 (1992), 89-107.
- Geirnaert, Dirk, & Noël Geirnaert (ed.), 'Een onbekend gebleven «Spiegel historiel»-fragment: nieuw materiaal van Lodewijk van Velthem's aandeel in de Vierde Partie', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 116 (2006), 147-172.
- Gelder-van de Water, C.J.M. van den, 'Velthem's «Spiegel Historiel». Tekstcritiek', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 12 (1893), 150-166 en 223-239.
- Gerritsen, W.P., «*Die wrake van Ragisel*». *Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de «Vengeance Raguidel», gevolgd door een uitgave van de «Wrake»-teksten*. Assen, 1963, 2 dln.
- Gerritsen, W.P., Jacob van Maerlant and Geoffrey of Monmouth', in: Kenneth Varty (red.), *An Arthurian Tapestry. Essays in Memory of Lewis Thorpe*. Glasgow, 1981, 368-388.
- Gerritsen, Willem Pieter, 'Das «Bestiare d'Amours» des Richard de Fournival und das sogenannte «Niedertheinische Moralbuch» (Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek IV 369)', in: Lehmann-Benz, Zellmann & Küsters 2003, 215-222.
- Gezelle, Guido (ed.), *Hennen van Merchtenen's «Cornicke van Brabant»*. Gent, 1896.
- Goossens, Jan, 1989a, 'Herzog Jan I. von Brabant und der limburgische Erbfolgekrieg in der mittelalterlichen niederländischen und deutschen Literatur', in: Helmut Tervooren & Hartmut Beckers (red.), *Literatur und Sprache im rheinisch-maasländischen Raum zwischen 1150 und 1450*. Berlin [enz.], 1989, 178-192.
- Goossens, Jan, 1989b, 'De geografie van de Limburgse Successieoorlog bij Jan van Heelu', in: S. Theissen & J. Vromans (red.), *Album Moors. Een bundel opstellen aangeboden aan Joseph Moors ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag*. [z.p.], 1989, 113-124.
- Gransden, Antonia, 'The Growth of the Glastonbury Traditions and Legends in the Twelfth Century', in: Antonia Gransden, *Legends, Traditions and History in Medieval England*. London, 1992, 153-174.

- Grauwe, Jan de, *Historia Cartusiana Belgica*. Salzburg, 1985, Analecta Cartusiana 51.
- Green, D.H., *Medieval Listening and Reading. The Primary Reception of German Literature 800-1300*. Cambridge, 1994.
- Griffiths, Margaret Enid, *Early Vaticanization in Welsh with English Parallels*. Cardiff, 1937.
- Guldenst, G., Een spookverhaal van Bate. Een bron voor de mediëvistiek, in: *Ons Geestelijk Erf* 71 (1997), 193-204.
- Gumbert-Hepp, M., m.m.v. J.P. Gumbert (ed.), *Willem Procurator. Kroniek. Editie en vertaling van het Chronicon van Willelmus Procurator*. Hilversum, 2001.
- Gysling, M. (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II: *Litteraire handschriften*. Den Haag, 1980-1987, 6 dln.
- Haan, M.J.M. de [e.a.] (ed.), *Roman van den Ridder metter Mowwen. Opnieuw naar de bewaarde bronnen uitgegeven*. Utrecht, 1983, Publikaties van de Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde 11.
- Haeusler, Martin, *Das Ende der Geschichte in der mittelalterlichen Weltchronistik*. Keulen [enz.], 1980.
- Hage, A.L.H., 'Velthems versie van de Guldensporenslag: waarheid en fictie?', in: *De Nieuwe Taalgids* 74 (1981), 293-302.
- Hage, A.L.H., *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rymkroniek als historiografisch genre*. Groningen, 1989, Historische Studies 48.
- Hage, Tom, 1994a, 'Tornoye die minde hi sere. Bij de dood van Jan I van Brabant (1294)', in: *Madoc* 8 (1994), 195-202.
- Hage, A.L.H., 1994b, 'Lodewijk van Velthem. Pastoor tussen kerk en wereld', in: *De Nieuwe Taalgids* 87 (1994), 210-216.
- Hage, Tom, "'De beste man die nie in hondert iaren was". Keizer Hendrik VII in Velthems 'Voortzetting van de Spiegel historiae', in: R.E.V. Stuip & C. Vellekoop (red.), *Koningen in kronieken*. Hilversum, 1998, Utrechtse bijdragen tot de Mediëvistiek 16, 143-161.
- Hasebrink, B., 'Zersetzung? Eine Neubewertung der Eckhartkompilation in 'Spamers Mosaike-traktaten', in: K. Elm (red.), *Literarische Formen des Mittelalters. Florilegien, Kompilationen, Kollektionen*. Wiesbaden, 2000, 73-90.
- Hegman, W.E. (ed.), *Hein van Aken, 'Vierde Martijn'*. Zwolle, 1958.
- Heller, J. (ed.), 'Chronica de origine ducum Brabantiae', in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*. Dl. 25, Hannover, 1880, 405-413.
- Hellwald, F. von, M. de Vries & E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant's 'Spiegel historiae'. Tweede Partie, bewerkt door Philip Utenbroeke*. Leiden, 1879.
- Hendericks, P.A., *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen*. Dordrecht, 1977, Hollandse Studies 10.
- Henkel, N., *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte. Ihre Verbreitung und Funktion im Mittelalter und der frühen Neuzeit*. München, 1988.
- Hinnebusch, William A., *The History of the Dominican Order*. New York, 1966-1973, 2 dln.
- Hoek, C., 'De heren van Voorne en hun heerlijkheid', in: *Van Westwoorne tot St. Adolfsland. Historische verkenningen op Goeree-Overflakkee*. Ouddorp 1979, 115-145. (Fotomechanische herdruk 2005).
- Hoffmann von Fallersleben, H., *Horae Belgicae. Pars prima*. Vratislaviae, 1830.
- Hogenbirk, Marjolein, *Avontuur en anti-avontuur. Een onderzoek naar 'Walewein ende Keye', een Arturoman uit de Lancelotcompilatie*. Amsterdam [enz.], 2004, Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU 42.
- Hogenelst, Dini, *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse*

- sproke*. Amsterdam, 1997, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 16, 2 dln.
- Hogenelst, Dini, & Frits van Oostrom, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen*. Amsterdam, 1995.
- Hogenhout, J., *De geschiedenis van Torec en Miraude. Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van een Arturoman*. Leiden, 1976.
- Holder-Egger, O. (ed.), 'Balduini Ninovensis Chronicon', in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*. Dl. 25, Hannover, 1880, 515-547.
- Hoogenhout, Nicolaas Marais, *Onderzoekingen zu Lodewijk van Velthem's 'Spiegel Historiae'*. Leiden, 1902.
- Hopf, Cornelia, *Die abendländischen Handschriften der Forschungs- und Landesbibliothek Gotha; Teil 1: Grossformatige Pergamenthandschriften Memb. I. Gotha, 1994, Veröffentlichungen der Forschungs- und Landesbibliothek Gotha 32.*
- Howell, Margaret, *Eleanor of Provence. Queenship in Thirteenth-Century England*. Oxford, 1998.
- Huet, G., 'Les traditions arturiennes chez le chroniqueur Louis de Velthem', in: *Le Moyen Age* 21 (1913), 173-197.
- Illing, Kurt, *Albert des Grossen 'Super missam'-Traktat in mittelhochdeutschen Übertragungen. Untersuchungen und Texte*. München, 1975, Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 53.
- Jaeger, C.S., *The Envy of Angels. Cathedral Schools and Social Ideals in Medieval Europe, 950-1200*. Pennsylvania, 1994.
- Janota, J., *Orientierung durch volkssprachliche Schriftlichkeit (1280/90-1380/90). Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Beginn der Neuzeit III/1*. Tübingen, 2004.
- Janse, Antheun, 'De «Historie van Hollant». Een nieuw begin in de Hollandse geschiedschrijving in de vijftiende eeuw', in: *Millennium* 21 (2007), 19-38.
- Jansen, Sharon L., *Political Protest and Prophecy under Henry VIII*. Woodbridge, 1991.
- Janssens, Jozef, 'Een tafelrondspel bij Lodewijk van Velthem', in: W. Verbeke, J. Janssens, M. Smeys (red.), *Arturus Rex. Volumen I: Catalogus. Koning Artur en de Nederlanden*. Leuven, 1987, 122-124.
- Janssens, J.D., *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven [enz.], 1988, Leuvense studien en tekstuitgaven, Nieuwe reeks 7.
- Janssens, Jozef, & Martine Meuwese, *Jacob van Maerlant 'Spiegel Historiae'. De miniaturen uit het handschrift Den Haag. Koninklijke Bibliotheek, KA XX*. Leuven, 1997.
- Johanek, Peter, 'Welchronistik und regionale Geschichtsschreibung im Spätmittelalter', in: Hans Patze (red.), *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*. Sigmaringen, 1987, Vorträge und Forschungen, Konstanz Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte 31, 287-330.
- Johnson, David F., & Geert Claassens (ed. en vert.), *Dutch Romances I. «Roman van Walewein»*. Cambridge, 2000, Arthurian Archives 6.
- Johnson, David F., & Geert H.M. Claassens, m.m.v. Kary De Bundel & Geert Pallemans (ed. en vert.), *Dutch Romances III. Five Interpolated Romances from the Lancelot Compilation*. Cambridge, 2003, Arthurian Archives 10.
- Jonckbloet, Guilielmus Josephus Andreas, *Specimen e literis Neerlandicis, exhibens Ludovici de Velthem Chronici, quod inscribitur 'Speculum historiale', librum III, demum editum secundum codicum ms. unicum, Bibliothecae Acad. Lugd. Bat. atque annotatione illustratum*. Den Haag, 1840.
- Jonckbloet, W.J.A. (ed.), *Roman van Lancelot (XIIIe eeuw). Naar het (eenig-bekende) hand-*

- scrijft der Koninklijke Bibliotheek*. Den Haag, 1846-1849, 2 dln. Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. 4^e druk [herzien en bijgevoegd door C. Honigh], Groningen, 1889.
- Jongen, Ludo, *Van Achilles tellen langhe, Onderzoekingen over Maerlants bewerking van Statius' «Achilleis» in de «Historie van Troyen»*. Deventer, 1988, Deventer Studien 8.
- Jongen, Ludo (vert.), *Walewein, de neef van koning Arthur*. Amsterdam, 1992, Griffioen.
- Jongen, Ludo, & Miriam Piers (ed. en vert.), *'Ghi Fransoyse sijt hier onteert': De Guldenpoenslag, Lodewijk van Velthem*. Leuven, 2002.
- Joye, Marc, 'Het colofon van de Lancelot-compilatie', in: *Lewense Bijdragen* 75 (1986), 185-201.
- Joye, Marc, 'Het oeuvre van de 14de-eeuwse dichter Lodewijk van Velthem. Stand van het onderzoek', in: *Lewense Bijdragen* 85 (1996), 163-176.
- Keen, Maurice, *Chivalry*. New Haven, 1984.
- Kerby-Fulton, K., M. Hayton & K. Olsen (ed.), 'Pseudo-Hildegardian Prophecy and Antimendicant Propaganda in Late Medieval England: An Edition of the Most Popular Insular Text of *Insurgent genies*', in: N. Morgan (red.), *Prophecy, Apocalypse and the Day of Doom*. Donington, 2004, 166-194.
- Keyser, Raphaël De, & Amber Verrycken, 'De pseudo-profezie van Amisins. Een Vlaamse versie op de veertiende eeuw', in: R. Lievens, E. Van Mingroot & W. Verbeke (red.), *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. dr. J.M. De Smet*. Leuven, 1983, Mediaevalia Lovaniensia, series I, studia 10, 398-431.
- Kibler, W. (vert.), *Chrétien de Troyes, Arthurian Romances*. Harmondsworth, 1991, Penguin.
- Kienhorst, Hans, *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. Deventer, 1988, Deventer Studien 9, 2 dln.
- Kinable, Dirk, *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenningen van «Jans Teesteyne» en de «Lekenspiegel»*. Leiden, 1997.
- Kinable, Dirk, 'Een wereldbeschouwelijke spiegel voor de leek: Codex Marshall 29', in: *Spiegel der Letteren* 43 (2001), 3-31.
- Klein, Jan Willem, 'Het geal zijner jaren is onnaspeurlijk. Een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (1995), 1-24.
- Klein, Jan Willem, 'De handschriften: beschrijving en reconstructie', in: Besamusca & Postma 1997, 51-110.
- Klein, Jan Willem, 'De status van de «Lancelotcompilatie». Handschrift, fragmenten en personen', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 114 (1998), 105-124.
- Kleinhenz, Chris (red.), *Medieval Italy: An Encyclopedia*. New York, 2004, 2 dln.
- Kort, J.-C., *Het archief van de heren van Voorne burggraven van Zeeland 1272-1371*. Den Haag, 1972.
- Krüger, Karl Heinrich, *Die Universalchroniken*. Turnhout, 1976 (herz. 1985), Typologie des sources du Moyen Âge occidental 16.
- Krusheer, J.G. (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel IV. 1278 tot 1291*. Assen, 1997.
- Krusheer, J.G., *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeenwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)*. Hilversum, 1998.
- Kuiper, Willem, 'Lombarden, paragraaf- en semiparagraaf-tekens in Middelnederlandse epische teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), 50-85.
- Küstern, Urban, Angelika Lehmann-Benz & Ulrike Zellmann (red.), *Kulturmachbarschaft. Deutsch-niederländisches Werkstattgespräch zur Mediävistik, eine Dokumentation des Dis-*

- seldorfer Round-Table-Gesprächs am 14. Juni 1996*. Essen, 1997, Item mediävistische Studien 6.
- Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. Nijmegen, 2004.
- Kwakkel, Erik, *Die dietsche boeken die ons toebehoeren. De kaartuizen van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven, 2002, Miscellanea Neerlandica 27.
- Kwakkel, Erik, 'Lost but not Forgotten. References to a Remarkable Middle Dutch Legend Aurea Manuscript', in: S.L. Keefer & R.H. Bremmer Jr (red.), *Signs on the Edge. Space, Text, and Margin in Medieval Manuscripts*. Leuven [enz.] 2007, 261-287.
- Kwakkel, Erik, & Herman Mulder, 'Quidam sermones. Mystiek proza van de Fergunt-kopist (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 3967-73)', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 117 (2001), 151-165.
- Lacy, Norris, J. (red.), *Text and Intertext in Medieval Arthurian Literature*. New York, 1996.
- Lawrence, C.H., *The Friars. The Impact of the Early Mendicant Movement on Western Society*. London [enz.], 1994.
- Lecoy, Félix (ed.), *Les Romans de Chrétien de Troyes. V: «Le Conte du Graal (Perceval)»*. Parijs, 1984.
- Lehmann-Benz, Angelika, Ulrike Zellmann & Urban Küsters (red.), *Schnittpunkte. Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Münster [enz.], 2003, Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 5.
- Lie, Orlanda S.H., 'What is Truth? The Verse-Prose Debate in Medieval Dutch Literature', in: *Queste* 1 (1994), 34-65.
- Liebermann, F. (ed.), 'Ex Bartholomei de Cotton «Historia Anglicana»', in: *Monumenta Germaniae Historica - Scriptores* DL 28, Hannover, 1888, 604-626.
- Liefinck, G.L., 'Drie handschriften uit de bibliotheek van de abdij van Sint-Bernards opt Schelt (Brussel, KB 19545, 19546 en Kon. Ned. Akad. v. Wetensch. XXIV)', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 69 (1951), 1-30.
- Lenselink, W.H., 'Het burggraafschap van Zeeland tot 1328', in: W.H. Lenselink & A.D.A. Monna, *Studies over het Zeekwase en het Leidse burggraafschap*. Groningen, 1976, 1-62.
- Linden, Herman vander, [e.a.] (ed.), *Lodewijk van Velthem's voortzetting van den «Spiegel historiel» (1248-1316)*. Brussel, 1906-1938, 3 dln.
- Linnard, William, *Welsh Woods and Forest: History and Utilization*. Cardiff, 1982.
- Lodder, Fred, 'Strijd tegen de bent van letterknechten. Johannes van Vloten (1818-1883)', in: Wim van Anrooij, Dini Hogendst & Geert Warner (red.), *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde. Studies voor Frits van Oostrom ter gelegenheid van diens vijftigste verjaardag*. Amsterdam, 2003, 77-90, 264-268, 298-301.
- Long, Isaac, *Spiegel historiel, of rym-spiegel, zynde de Nederlandsche rym-chronyke, van Lodewijk van Velthem*. Amsterdam, 1727 (Ex. Leiden, UB, 1499 A 1).
- Loomis, Roger Sherman, 'Chivalric and Dramatic Imitations of Arthurian Romance', in: Wilhelm R.W. Koehler (red.), *Medieval Studies in Memory of A. Kingsley Porter*. 2 dln., Cambridge, 1939, 79-97.
- Loomis, Roger Sherman, 'Edward I, Arthurian Enthusiast', in: *Speculum* 28 (1953), 114-127.
- Lucas, Henry S., 'The Great European Famine of 1315, 1316, and 1317', in: *Speculum* 5 (1930), 343-377.
- Lusignea, S., & M. Paulmier-Foucart (red.), *Lector et compilator. Vincent de Beauvais, frère prêcheur, un intellectuel et son milieu au XIIIe siècle*. Grâne, 1997.
- Lyna, Frederik, & Willem Van Eeghem (ed.), *Jan van Stijenoorts Refererenbundel anno 1524*. Antwerpen, z.j., 2 dln.
- Mäder, E.J., *Der Sreit der «Töchter Gottes». Zur Geschichte eines allegorischen Motivs*. Bern

- [enz.], 1971.
- Man, L. de, *Bijdrage tot een systematisch glossarium van de Brabantse oorkondentaal. Levensarchief van circa 1300 tot 1550*. Brussel, 1956. Bouwstoffen en studien voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands 4.
- Mantingh, Erwin, 'Bespreking van] D.H. Green, *Medieval Listening and Reading. The Primary Reception of German Literature 800-1300*, Cambridge, 1994', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 113 (1997), 184-187.
- Mead, William Edward, *The famous Historie of Chino of England ... to which is added The Assertion of King Arthure*, translated by Richard Robinson from Leland's «Assertio Anonymi Arriuri», together with the Latin original. Londen, 1925 (herdr. 1971).
- Meersman, G., 'Albertus de Groote in de Nederlanden', in: *Thomistisch tijdschrift voor kerstelijke cultuurleven* 2 (1931), 166-187.
- Menzel, M., '"Historiarum armarium". Geschichtsexempla in Predigerhand', in: *Historisches Jahrbuch* 126 (2006), 1-23.
- Mertens, Thom, 'Ruusbroec onder de godsvrienden', in: Schlusemann & Wackers 1997, 109-130.
- Meuwese, Martine, *Beeldend vertellen. De verluchte handschriften van Jacob van Maerlants «Rijmbijbel» en «Spiegel historiae»*. [z.p.], 2001.
- Middleton, Roger, 'The Manuscripts', in: Glyn S. Burgess & Karen Pratt (red.), *The Arthur of the French. The Arthurian Legend in Medieval French and Occitan Literature*. Cardiff, 2006. Arthurian Literature in the Middle Ages 4, 8-92.
- Mieris, F. van (ed.), *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Friesland*. Dl. 2, Leiden, 1754.
- MNv zie Verwijs & Verdam 1885-1952.
- Morway, Karin, & Dagmar Grube, *Bibliographie der deutschen Predigt des Mittelalters*. München, 1974, Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 47.
- Mulchahey, M.M., *First the Bow is Bent in Study. Dominican Education before 1350*. Toronto, 1998.
- Müller, Jan-Dirk (red.), *Wissen für den Hof. Der spätmittelalterliche Verschriftlichungsprozess am Beispiel Heidelberg im 15. Jahrhundert*. München, 1994, Münstersche Mittelalter-Schriften 67.
- Nadeau, A., 'Faire oeuvre utile. Notes sur le vocabulaire de quelques prologues dominicains du xiiie siècle', in: Lusignan & Paulmier-Foucart 1997, 77-96.
- Neste, Évelyne van den, *Tournois, Joutes, Pas d'Armes dans les Villes de Flandre à la fin du Moyen Âge (1300-1486)*. Paris, 1996.
- Nieuwenhuis, Mark (vert.), *Geoffrey van Monmouth, «Geschiedenis van de Britse koningen»*. Amsterdam, 2000.
- Niewöhner, 'Gotha Membr. I 172, [1939]'. URL: http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/gotha_70034795000.html
- Nolthenius-Wagenaar, Hélène, *Een man uit het dal van Spoleto. Franciscus tussen zijn tijdgenoten*. 2e dr. Amsterdam, 1988.
- Obreen, H., 'Bijdragen tot de kennis der middeleeuwse geslachten van Holland en Zeeland. De heeren van Voorne', in: *Maandblad van het Genealogisch-heraldisch Genootschap: «De Nederlandse Leeuw»* 46 (1928), kol. 289-301, 353-360.
- Obreen, H., 'De heeren van Putten en Strijen', in: *Maandblad van het Genealogisch-heraldisch Genootschap: «De Nederlandse Leeuw»* 50 (1932), kol. 322-328.
- O'Farrell-Tate, Una (ed.), *The Abridged English Metrical Brut*. Heidelberg, 2002, Middle English Texts 32.

- Oosterman, J.B., *De gratie van het gebed. Overlevering en functie van Middelnederlandse be-rijnde gebeden*. Amsterdam, 1995, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 12, 2 dln.
- Oostrom, F.P. van, 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde', in: J.D. Janssens (red.), *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12^e tot de 15^e eeuw. Handelingen van het wetenschappelijk colloquium te Brussel 21-24 oktober 1981*. Brussel, 1982, 21-40.
- Oostrom, Frits van, 1996a, *Maerlants wereld*. Amsterdam, 1996.
- Oostrom, Frits van, 1996b, '1261. Jacob van Maerlant bewerkt de «Maskeroen». Het recht als voedingsbodeme voor episch drama', in: R.L. Erenstein (hoofddred.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, 1996, 10-15.
- Oostrom, Frits van, 'De biografie van een boek: een parabel over twee eeuwen (medio) neerlandistiek', in: H. Brems [e.a.] (red.), *Nederlands 200 jaar later*. Woubrugge, 1998, 94-117.
- Oostrom, Frits van, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam, 2006, Geschiedenis van de Nederlandse literatuur.
- Oppenheim de Jong, Soetje Ida (ed.), *De Middelnederlandse «Perceval»-traditie. Inleiding en editie van de bewaarde fragmenten van een Middelnederlandse vertaling van de «Perceval» of «Conte du Graal» van Chrétien de Troyes, en de «Percheval» in de «Lancelotcompilatie»*. Hilversum, 2003, Middelnederlandse Lancelotromans 9.
- Paardekooper-van Buuren, H., & M. Gysseling (ed.), *«Morien»*. *Opnieuw uitgegeven en gannoterd*. Zutphen, 1971, Klassiek letterkundig pantheon 183.
- Palmer, Nigel, 'Eine deutsche Übersetzung von der «Vierten Partie» des «Spiegel historiae»', in: *De Nieuwe Taalgids* 69 (1976), 102-110.
- Palmer, N.F., *«Visio Tugdali». The German and Dutch Translations and their Circulation in the Later Middle Ages*. München, 1982, Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 76.
- Palmer, Nigel F., 'Kapitel und Buch. Zu den Gliederungsprinzipien mittelalterlicher Bücher', in: *Frühmittelalterliche Studien* 23 (1989), 43-88.
- Parsons, John Carmi, 'The Second Exhumation of King Arthur's Remains at Glastonbury, 19 April 1278', in: *Arthurian Literature* 12 (1993), 173-177.
- Paulmier-Foucart, M., 'Les flores d'auteurs antiques et médiévaux dans le «Speculum Historiae»', in: *Spicae* 1 (1978), 31-70 & 2 (1980), 9-16.
- Paulmier-Foucart, M., 'Bernard de Clairvaux dans trois chroniques universelles du XIIIe siècle', in: P. Arabeyre [e.a.] (red.), *Vies et légendes de Saint Bernard de Clairvaux. Création, diffusion, réception (XIIe-XXe siècles)*. Saint-Nicolas-dès-Cîteaux, 1993, 263-281.
- Paulmier-Foucart, Monique, avec la collaboration de Marie-Christine Duchenne, *Vincent de Beauvais et le «Grand miroir du monde»*. Turnhout, 2004, Témoins de notre histoire.
- Pauw, N. de (ed.), *Middelnederlandse gedichten en fragmenten*. Deel 2. *Wereldlijke gedichten*. Gent, 1903-1914, 2 dln.
- Phillips, Helen, 'Nation, Region, Class, and Gender', in: Roger Ellis (red.), *The Oxford History of Literary Translation in English, Vol. I, to 1550*. Oxford, 2008, 45-70.
- Pleij, Herman, 'Over de interpretatie van het oude lied', in: Louis Peter Grijp & Frank Willaert (red.), *De fiere nachtegaal. Het Nederlandse lied in de middeleeuwen*. Amsterdam, 2008, 19-32.
- Postel, Rainer, 'Warum ich diese Historiam beschrieben': Bürgermeister als Chronisten', in: Peter Johannek (red.), *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Keulen [enz.], 2000, Städteforschung Reihe A 47, 319-332.

- Prestrich, Michael, 'Edward I and Adolf of Nassau', in: P.R. Coss & S.D. Lloyd (red.), *Thirteenth Century England III. Proceedings of the Newcastle upon Tyne Conference*, 1989. Woodbridge, 1991, 127-136.
- Prestrich, Michael, *Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience*. Cambridge, Mass., 1996.
- Prestrich, Michael, *Edward I*. New Haven [enz.], 1997 [eerste druk: 1988].
- Prosch, Constance, *Klosterreform und Geschichtsschreibung im Spätmittelalter*. Keulen [enz.], 1994. Kollektive Einstellungen und sozialer Wandel im Mittelalter, Neue Folge 2.
- Ram, P.F.X. de (ed.), *Les quatorze livres sur l'histoire de la ville de Louvain du docteur et professeur en théologie Jean Molanus*. Brussel, 1861.
- Reeves, Marjorie, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism*. Notre Dame [enz.], 1993.
- Reynaert, J., 1996a, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de universiteit te Gent. Dl. 2-1. De handschriften verworven na 1812*. Gent, 1996.
- Reynaert, J., 1996b, 'Contemptus' in het Middelnederlands', in: Paul Wackers [e.a.], *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1996. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 15, 189-210, 328-333.
- Reynaert, J., 'Boendale of "Antwerpse school"? Over het auteurschap van «Melibeus» en «Diet-sche doctinale»', in: Van Anrooij e.a. 2002, 127-157, 177-182.
- Reynaert, J., 'Ene supyle clergie, daer groet soetheit in leit'. Filosofie en Middelnederlandse literatuur omstreeks het begin van de veertiende eeuw', in: *Queeste* 10 (2003), 1-14.
- Rothstein, Katja, *Der mittelhochdeutsche Prosa-«Lancelot». Eine entstehungs- und überlieferungsgeschichtliche Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der Handschrift Ms. allem. 8017-8020*. Frankfurt am Main [enz.], 2007. Kultur, Wissenschaft, Literatur 15.
- Ruh, Kurt, 'Altniederländische Mystik in deutschsprachiger Überlieferung', in: Kurt Ruh, *Kleine Schriften II: Scholastik und Mystik im Spätmittelalter*. Berlin, 1984, 94-117.
- Ruh, Kurt, *Geschichte der abendländischen Mystik. Dl. 2, Frauenmystik und Franziskanische Mystik der Frühzeit*. München, 1993.
- Ruh, Kurt [e.a.] (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 2^e dr. 11 dln. Berlin [enz.], 1978-2004.
- Salter, Elizabeth, *English and International. Studies in the Literature, Art and Patronage of Medieval England*, ed. Derek Pearsall & Nicolette Zeeman. Cambridge, 1988.
- San-Marie [= Adolf Schulz], *Die Sagen von Merlin. Mit alt-wälschen, bretagnischen, schottischen, italienischen und lateinischen Gedichten und Prophetisierungen Merlins, der «Prophetia Merlini» des Gottfried von Monmouth, und der «Vita Merlini», lateinischen Gedichte aus dem dreizehnten Jahrhundert*. Halle, 1853.
- Santos Paz, José Carlos (ed.), *La obra de Gebenón de Eberbach*. Firenze, 2004.
- Sargent-Baur, Barbara N., 'Veraces Historiae aut Fallaces Fabulae?' in: Lacy 1996, 25-40.
- Scheeben, Heribert Christian, *Der heilige Albert der Grosse*. Köln, 1932.
- Scheepma, W., *De Limburgse vermoenen. De oudste preken in het Nederlands*. Amsterdam, 2005. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 26.
- Scheepma, W., 'Überregionale Beziehungen zwischen dem Rheinland und Brabant in der mystischen Literatur des 14. Jahrhunderts', in: M.J.F.M. Hoenen, L. Cesalli & N. German (red.), *University, Council, City. Intellectual Culture on the Rhine (1300-1550)*. Turnhout, 2007. SIEPM - Rencontres de philosophie médiévale 13, 247-276.
- Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. (hoofdred.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993.
- Schlusmann, Rita, 'The Late-Medieval German Reception of Dutch Arthurian literature in

- Heidelberg and Blankenheim', in: Geert H.M. Claassens & David F. Johnson (red.), *King Arthur in the medieval Low Countries*. Leuven, 2000. Mediaevalia Lovaniensia, series 1, studia 28, 97-111.
- Schlusmann, Rita, 'Zur Bedeutung der ripuarischen Handschrift des «Roman van Heinrich ende Margriete van Limborch»', in: Lehmann-Benz, Zellmann & Küsters 2003, 269-287.
- Schlusmann, Rita & Paul Wackers (red.), *Die spätmittelalterliche Rezeption niederländischer Literatur im deutschen Sprachgebiet*. Themennummer *Amsterdamer Beiträge zur Alteren Germanistik* 47 (1997).
- Schneider, Joachim, 'Typologie der Nürnberger Stadthronistik um 1500: Gegenwart und Geschichte in einer spätmittelalterlichen Stadt', in: Peter Johanek (red.), *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Keulen [enz.], 2006. Städteforschung Reihe A 47, 181-203.
- Schneider, Joachim, 'Schürstab', in: R.H. Bautier [e.a.] (red.), *Lexikon des Mittelalters*. Dl. 7, *Planudes bis Stadt (Rus)*. München, 2003 (1999), kol. 1593.
- Schneider, Karin, *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten: Eine Einführung*. Tübingen, 1999. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte B, Ergänzungsreihe 8.
- Schneyer, Johannes Baptist, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150-1350*. Münster, 1969-1990. Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters 43/1-11, 11 dln.
- Schnyder, M., 'Eine Poetik des Marienlobs. Der Prolog zur «Goldenen Schmiede» Konrads von Würzburg', in: *Euphorion, Zeitschrift für Literaturgeschichte* 90 (1996), 41-61.
- Scholten, Hendrik Jan Joseph, 'Iets over de aanleg van boekertijen bij de kartuizers', in: *Huldeboek Pater Dr. Bonaventura Kruitwagen O.F.M. aangeboden op Sint Bonaventura, 14 juli 1949 ter gelegenheid van zijn gouden priesterfeest en zijn vijf en zeventigste verjaardag*. Den Haag, 1949, 372-388.
- Serrure, C.P. (ed.), 'Voorzegging van Bultkamp', in: *Vaderlandsch museum voor Nederlandsche letterkunde, oudheid en geschiedenis* 3 (1860), 423-430.
- Simons, Walter, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)*. Brussel, 1987. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren jaargang 49, nr. 121.
- Sleiderink, Remco, 'Dichters aan het Brabantse hof (1356-1406)', in: *De Nieuwe Taalgids* 86 (1993), 1-16.
- Sleiderink, Remco, 'Een straf van God. Elisabeth van Spalbeek en de dood van de Franse kroonprins', in: *Madoc* 11 (1997), 42-53.
- Sleiderink, Remco, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Amsterdam, 2003. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 25.
- Sleiderink, Remco, 2003a, 'Lodewijk van Velthem. De onnoemelijke ambitie van een Brabantse dorpspastoor', in: Remco Sleiderink, Veerle Uytersprot & Bart Besamusca (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*, Leuven [enz.], 2005, 109-129.
- Sleiderink, Remco, 2003b, 'Brabantse yeeften', in: Maurice Bronselaer, Pierre Delsaerd, Ludo Simons (red.), *Zichtbaar zeldzaam. Hoogtepunten uit de Antwerpse stadsbibliotheek / Highlights from Antwerp's City Library*. Antwerpen, 2005, 20-21.
- Sleiderink, Remco, 'Une si belle histoire de nos propres seigneurs'. La noblesse brabançonne et la littérature en néerlandais (première moitié du XIVe siècle), in: *Le Moyen Age* 113 (2007), 549-567.

- Slneiderink, Remco, 'Souburg, Maria van', in: *Digitale Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Souburg>
- Smith, L. Beverley, 'The Death of Llewelyn ap Gruffydd: the Narratives Reconsidered', in: *Welsh History Review* 11 (1982), 200-213.
- Smith, Simon, 'Van koning tot kroonprins. Over de structuur van de «Roman van den Ridder metter Mouwen», in: Fred de Bree & Roel Zemel (red.), *'In onse scole'. Opstellen over Middelseeuwse letterkunde voor Prof. Dr. Margaretha H. Schenkeveld*. Amsterdam, 1989, 109-141.
- Smith, Simon, 'Intertekstualiteit in opmars', in: *Spektator* 24 (1995), 32-54.
- Smith, Simon, '"Ywein metter lybaerde". Over een curieuze episode in «Die Ridder metter Mouwen», in: *Voortgang* 26 (2008), 29-73.
- Snellaert, F.A. (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hen van Aken en anderen*. Brussel, 1869.
- Sodmann, Timothy (ed.), *Jacob van Maerlant, «Historie van den Grale» und «Boek van Merli-ne». Nach der Steinfurter Handschrift*. Keulen [etc.], 1980, Niederdeutsche Studien 26.
- Sommer, H.O. (ed.), *The Vulgate Version of the Arthurian Romances*. New York, 1979 (herdr. van Washington, 1908-1916), 7 dln.
- Sondergerger, Stefan & Jelle Stegeman (red.), *Gebeuren und Nehmen. Theoretische und historische Beiträge zur deutschen Rezeption niederländischer Sprache und Literatur*. Dordrecht, 1993.
- Sonnemans, Gerard, 'Het lineaire schrijfsproces bij middeleeuwse teksten', in: *Nederlandse Letterkunde* 5 (2000), 323-332.
- Speck, P., 'Trene', in: R.H. Bautier [e.a.] (red.), *Lexikon des Mittelalters*. Dl. 5, *Hiera-Mittel bis Lukannen*. München, 2003 (1999), kol. 644-645.
- Stein, Robert, 'Wanneer schreef Jan van Boendale zijn «Brabantse yesten»?', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 106 (1990), 262-280.
- Stein, Robert, *Politiek en historiografie. Het ontstaan van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*. Leuven, 1994, *Miscellanea Neerlandica* 10.
- Stein, Robert, 'Het beeld van Jan I in de Brabantse historiografie', in: *Queeste* 10 (2003), 162-181.
- Stoett, F.A., *Middel nederlandse spraakkunst. Syntaxis*. Den Haag, 1923.
- Storme, Hans, 'Het ontstaan van het Westers schisma (1378-1417) en de weerslag in Vlaanderen, voornamelijk vóór 1383', in: *Historica Lovaniensia* 165 (1984), 56-105.
- Strubbe, Egied Idesbald, & Leon Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen, 1960.
- Sturlese, L., *Philosophische Florilegien im mittelalterlichen Deutschland*, in: K. Elm (red.), *Literarische Formen des Mittelalters, Florilegien, Kompilationen, Kollektionen*. Wiesbaden, 2000, 39-72.
- Stuivoet-Joanknecht, C.M., *«Der byen boeck». De Middelnederlandse vertalingen van «Roman universale de apibus» van Thomas van Cantimpré en hun achtergrond*. Amsterdam, 1990.
- Sullens, Idelle (ed.), *Robert Mannyng of Brunne, «The Chronicle»*. Binghamton, N.Y., 1996, *Medieval and Renaissance Texts and Studies* 153.
- Summerfield, Thea, 'The Arthurian References in Pierre de Langtoft's «Chronicle», in: Lacy 1996, 187-208.
- Summerfield, Thea, 'Simon de Montfort, Edward I en koning Arthur in Velthems «Voortzetting» van de «Spiegel historiae», in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 114 (1998), 1-16.
- Summerfield, Thea, 'The Testimony of Writing: Pierre de Langtoft and the Appeals to History, 1291-1306', in: Rhannon Purdie & Nicola Ruyan (red.), *The Scots and Medieval Arthurian*

- Legend*. Cambridge, 2005, *Arthurian Studies* 61, 25-42.
- Summerfield, Thea, 'Teaching a Young King about History. William Stewart's Metrical «Chronicle» and King James V of Scotland', in: Thea Summerfield & Keith Busby (red.), *People and Texts. Relationships in Medieval Literature*. Amsterdam, 2007, *Costerus New Series* 166, 187-198.
- Summerfield, Thea, met Rosamund Allen, 'Chronicles and Historical Narratives', in: Roger Ellis (red.), *The Oxford History of Literary Translation in English, Vol. I, to 1550*. Oxford, 2008, 332-363.
- Tervooren, Helmut, & Hartmut Beckers (red.), *Literatur und Sprache im rheinisch-maaslandischen Raum zwischen 1150 und 1450*. Themennummer Zeitschrift für Deutsche Philologie 108 (1989).
- Tervooren, Helmut, & Jens Haustein (red.), *Regionale Literaturgeschichtsschreibung: Aufgaben, Analysen und Perspektiven*. Themennummer Zeitschrift für Deutsche Philologie 122 (2003).
- Tervooren, Helmut, m.m.v. Carola Kirschner & Johannes Spieker, *Van der Masen tot op den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*. Berlin, 2006.
- Thijssen, Johannes M.M. Hans, 'Master Amalie and the Amalricians. Inquisitorial Procedure and the Suppression of Heresy at the University of Paris', in: *Speculum* 71 (1996), 43-65.
- Thiolier, Jean Claude, *Pierre de Langtoft: Le Règne d'Edouard Ier*. Paris, 1989.
- Thoenes, N., *Albertus Magnus in Geschichte und Sage. Festschrift zur sechste Säcularfeier seines Todestages am 15. November 1880*. Köln, 1880.
- Thordike, Lynn (ed.), *Latin Treatises on Comets Between 1238 and 1368 A.D.* Chicago, 1950.
- Tigelaar, Jaap, *Brabantse historie ontvond. «Die alder excellentste cronijcke van Brabant» en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500*. Hilversum, 2006, *Middelseeuwse studies* en bronnen 98.
- Trachsel, Richard, 'Quelques remarques à propos du manuscrit de Léopold dans la littérature française médiévale', in: *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society* 5 (1992), 195-207.
- Trio, Paul, 'Vlaanderen de Leeuw. Het relaas van de slag bij Kortrijk opnieuw aan de bronnen getoetst', in: Paul Trio, Dirk Heirbaut & Dirk van den Auweele (red.), *Omtrent 1302. Leuven*, 2002, 81-110, 255-256.
- Turnbull, William B. (ed.), *William Stewart, «The Buik of the Cronicles of Scotland or a Metrical Version of the History of Hector Boece»*. Londen, 1858, 3 dln.
- Ubbink, Rijkert Alex, *De receptie van Meister Eckhart in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen. Een studie op basis van Middelnederlandse handschriften*. Amsterdam, 1978, *Amsterdamse Publikationen zur Sprache und Literatur* 34.
- Uyttersprot, Veerle, 'Entie hoofsche Walewein, sijn gheselle was daer ne ghein'. *Ironie en het Walewein-beeld in de «Roman van Walewein» en in de Europese middeleeuwse Arturlitteratuur*. Brussel, 2004.
- Uytven, R. van, *Leuven, «de beste stad van Brabant»*, dl. 1. *De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*. Leuven, 1980.
- Vale, Juliet, *Edward III and Chivalry. Chivalric Society and its Context, 1270-1350*. [z.p.], 1982.
- Vekeman, H., & H. Schröder, 'De vertaling van het eerste kapittel van Hugo van Saint-Victors «De modo orandi» in «Arturs Doet», in: *Ons Geestelijk Erf* 71 (1994), 108-144.
- Verbeek, Beda, 'De komst der minderbroeders in het hertogdom Brabant en hun vestiging te 's-Hertogenbosch (1228)', in: *Collectanea Franciscana Neerlandica* (deel II). Uitgegeven bij het eeuwfeest van de komst der minderbroeders in Nederland en van de stichting eener eigen Provincia Germaniae Inferioris 1228-1529-1929. Den Bosch, 1931, 61-131.

- Verbij-Schillings, Jeanne, *Beeldvorming in Holland. Herant Beyer en de historiografie omstreeks 1400*. Amsterdam, 1995. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 13. Verbruggen, J.F., *De slag der guldenstapen. Bijdrage tot de geschiedenis van Vlaanderens Vrijheidsoorlog 1297-1305*. Antwerpen [etc.], 1952.
- Verdam, J., 'Velthem's episoden uit Hildegaris', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 1 (1881), 281-297.
- Verkaik, Jan Willem, *De moord op graaf Floris V*. Hilversum, 1996. Middeleeuwse studies en bronnen 47.
- Verwijs, E. (ed.), *Jacob van Maerlant's «Der naturen bloeme»*, dl. 1, Groningen, 1878.
- Verwijs, E. & J. Verdam, *Middel-nederlandsch woordenboek*, 11 dln. Den Haag, 1885-1912.
- Vincentius Bellovacensis (Vinzenz de Beauvais), *Speculum quadruplex sive Speculum maius: Naturale, Doctrinale, Morale, Historiale, photomechanischer Nachdruck von 1624*. Graz, 1964-1965, 4 dln.
- Visscher, L.G., *Iets over Jacob de Coster van Maerlant*. Utrecht, 1838.
- Vloten, J. van (ed.), *Jacob van Maerlants «Merlijn» naar het eenig bekende Steinsforter handschrift*. Leiden, 1880.
- Voorbij, Johannes Benedictus, *Het «Speculum Historiale» van Vincent van Beauvais. Een studie van zijn ontstaansgeschiedenis*. Diss. Groningen, 1991.
- Voorbij, J.B., 'Les mises à jour de la matière dominicaine dans le «Speculum historiale»', in: Lusinian & Paulmier-Foucart 1997, 153-168.
- Voorbij, J.B. & J.A.M. Biemans, 'Reflecties over twee Spiegel. Vincentius van Beauvais' «Speculum historiale» en de «Spiegel historiel» van Jacob van Maerlant', in: Paul Wackers e.a., *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en Middel-nederlandsche letterkunde*. Amsterdam, 1996. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 15, 239-264, 346-351.
- Voors, C.G.N. de (ed.), 'Nieuwe fragmenten uit Lodewijk van Velthem's vertaling van de «Spiegel historiel»', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 31 (1912), 49-76.
- Vreesse, W. de (ed.), 'Nieuwe Middel-nederlandsche fragmenten. IX. Drie nieuwe fragmenten van den «Spiegel historiel»', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 17 (1898), 200-222.
- Vries, M. de, & E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant's «Spiegel historiel» met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem*. Leiden, 1861-1879, 4 dln.
- Warnar, Geert, 'Dubbelster of tegenpolen? Boendale en Ruusbroec in de Middel-nederlandsche letterkunde van de veertiende eeuw', in: Van Anrooij e.a. 2002, 31-44.
- Warnar, Geert, *Ruusbroec. Literatuur en mystiek in de veertiende eeuw*. Amsterdam, 2003.
- Warnar, Geert, 2004a, 'Lodewijk van Velthem, de «Spiegel historiel» en «Den lof van Maria»'. Van handschrift Wrocław. Universiteitsbibliotheek IV F88e-II naar het bewijs van een Nederlandse literatuur in de veertiende eeuw', in: Stefan Kiedron & Agata Kowalska-Szubert (red.), *Thesaurus polyglottus et flores quadrilingues. Festschrift für Stanisław Predota zum 60. Geboortsdag*. Wrocław, 2004, 709-722.
- Warnar, Geert, 2004b, '«Studen in duytschen boeken van geestelicheden». Het Middel-nederlands als literatuur in de veertiende eeuw', in: *Questie* 11 (2004), 110-126.
- Warnar, Geert, 'Men of Letters. Medieval Dutch Literature and Learning', in: M.J.F.M. Hoenen, L. Cesalli & N. Germann (red.), *University, Council, City. Intellectual Culture on the Rhine (1300-1550)*. Turnhout, 2007, SIEPM - Rencontres de philosophie médiévale 13, 221-246.
- Warnar, Geert, 'Leringhen inden boeken. De tekst en de drager in de Nederlandse literatuur

- van de veertiende eeuw', in: *Spiegel der Letteren* 50 (2008), 155-171.
- Water, Cornelia van de, 'Velthem's «Spiegel Historiel». Tekstcritiek', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 9 (1890), 22-89, 204-219, 246-262.
- Waterschoot, W. (ed.), *Lodewijk van Velthem, «De Guldenstapen»*. Een fragment uit de Voortzetting van de «Spiegel Historiel». Den Haag, 1979. Klassieke Nederlandse Letterkunde.
- Weber, Otfried, 'Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. germ. quart. 2018, Handschriftenarchiv der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1938'. URL: http://www.bbaw.de/forschung/dtm/HSA/berlin_700287020000.html
- Weech, Friedrich von, 'Erasmus Schürab's Geschlechtsbuch. Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt Nürnberg', in: 29. *Jahresbericht des Historischen Vereins für Mittelfranken* (1861), 39-77.
- Wiegand, Rudolf, *Vinzenz von Beauvais. Scholastische Universalchronistik als Quelle volkssprachiger Geschichtsschreibung*. Hildesheim [enz.], 1991. Germanistische Texte und Studien 36.
- Weiler, Björn, 'The «Commendatio Lamentabilis» for Edward I and Plantagenet Kingship', in: Chris Given-Wilson, Ann Kettle & Len Scales (red.), *War, Government and Aristocracy in the British Isles c. 1150-1500. Essays in Honour of Michael Prestwich*. Woodbridge, 2008, 114-130.
- Westgeest, J.P., 'De Leidse Lapidariumfragmenten: delen van Maerlants «corten lapydarys»?', in: *Questie* 8 (2001), 1-26.
- Wicksteed, Philip H. (ed.), & Rose E. Selfe (vert.), *«Villani's Chronicle». Being Selections from the First Nine Books of the Cronicle Fiorentine of Giovanni Villani*. London, 1906.
- Wijer, Ingrid van de, *«Seghelin». Codicologische, bibliografische en tekstkritische studie en editie*. Diss. Leuven, 1983, 2 dln.
- Wijn, Hendrik van, *Historische en letterkundige avondstonden*. Amsterdam, 1800.
- Wijn, Hendrik van, *Letter- en geschiedkundige aantekeningen op de Rymroniek van Jan van Heelu, betreffende den Slag van Woeringen, in het jaar 1288*. Uitgegeven door W.J.A. Jonckbloet & A.W. Kroon. Den Haag, 1840.
- Willart, Frank, *De poetica van Hadewijch in de Strofsche Gedichten*. Utrecht, 1984.
- Willens, J.F. (ed.), *Rymroniek van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaar 1288*. Brussel, 1836.
- Willens, J.F. (ed.), 'De Leuvense kampvechter, ten jare 1236', in: *Belgisch museum voor de Nederduitsche taal- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands* 1 (1837), 26-32.
- Willens, J.F. (ed.), *De «Brabantische Yeesten» of «Rymronyk van Brabant» door Jan de Klerk, van Antwerpen*. Brussel, 1839.
- Williams-Krapp, Werner, 'Literatuurlandschaften im späten Mittelalter', in: *Niederdeutsches Wort* 26 (1986), 1-7.
- Williams-Krapp, Werner, 'Ein puch verscriben ze deutsch in brabant zunge': Zur Rezeption von mystischem Schrifttum aus dem «niderlant» im «oberlant», in: Lehmann-Benz, Zellmann & Küsters 2003, 41-53.
- Williams-Krapp, Werner, 'Die Bedeutung der reformierten Klöster des Predigerordens für das literarische Leben in Nürnberg im 15. Jahrhundert', in: Falk Eisermann, Eva Schlotheuber & Volker Honemann (red.), *Studien und Texte zur literarischen und materiellen Kultur der Frauenklöster im späten Mittelalter. Ergebnisse eines Arbeitsgesprächs in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 24.-26. Febr. 1999*. Leiden, 2004. Studies in Medieval and Reformation Thought 99, 311-329.
- Winkel, J. te, 'De «Perchevael» en het Haagsche Lancelothandschrift', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 10 (1891), 161-174.

- Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Tweede druk, dl. 1, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van Middeleeuwen en Rederijfster tijd*. Haarlem, 1922.
- Winkel, Wouter Vande, 'Gerard van Voorne en de «Voortzetting van de Spiegel historicael». Voor wie schreef Lodewijk van Velthem de Vijfde Partie van de « Spiegel historicael»?', in: *Literatuur* 18 (2001), 94-99.
- Wolfs, S.P., *Middeleeuwse dominicanen kloosters in Nederland: bijdrage tot een monasticon*. Assen, 1984, Van Gorcum's historische bibliotheek 101.
- Wright, Thomas (ed. & vert.), *The «Chronicles» of Pierre de Langtoft, in French verse from the earliest period to the death of king Edward I*. London, 1866-1868, 2 dln.
- Zemel, Roel, & Bart Besamusca (ed.), 'Lanceloet en het hert met de Witte Voet', in: Besamusca 1999, 181-210.
- Zumthor, Paul, *Merlin le prophète. Un thème de la littérature polémique de l'historiographie et des romans*. Lausanne, 1943 [herdrukt Genève, 2000].

Over de auteurs

Bart Besamusca (1955) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit Utrecht, waar hij in 1988 promoveerde en thans werkzaam is als Universitair Hoofddocent Middel nederlandse letterkunde. Hij verricht onderzoek op het terrein van de verhalende middeleeuwse literatuur, in het bijzonder de Nederlandstalige. Tot zijn recente boekpublicaties behoren *The Book of Lancelot: The Middle Dutch Lancelot Compilation and the Medieval Tradition of Narrative Cycles* (2003) en de tweetalige tekstuitgave van de Middelnederlandse *Karel ende Ellegast* en de Middelduitse *Karl und Ellegast* (2005) in de reeks 'Bibliothek mitteleuropäischer Literatur'. In 2007 verscheen *Arthurian Literature XXIV: The European Dimensions of Arthurian Literature*. Hij is een van de bezorgers van *Of Reynaert the Fox: Text and Facing Translation of the Middle Dutch Beast Epic «Van den vos Reynaerde»* (2009).

Hildo van Engen (1972) studeerde Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Aan de Vrije Universiteit aldaar promoveerde hij in 2006 op een onderzoek naar *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. Sindsdien is hij werkzaam bij het Streekarchief Land van Heusden en Altena te Heusden.

Marjolein Hogenbirk (1966) studeerde Nederlands aan de VU in Amsterdam en promoveerde in 2004 in Utrecht op *Avontuur en Anti-avontuur. Een onderzoek naar «Walewein ende Keye», een Arturroman uit de «Lancelotcompilatie»*. Zij werkt als postdoc (VNU) aan de Universiteit Utrecht aan een onderzoek over de samenwerking tussen Arturromans en Kareliepik. Daarnaast is zij verbonden aan het Huygensinstituut in Den Haag, waar ze een editie van *Walewein ende Keye* voorbereidt. Haar interessegebied is de internationale ridderepiek in de breedste zin van het woord. Zij publiceert met name over de relatie tussen dertiende-eeuwse Nederlandse en Franse teksten, over genre en over intertekstualiteit.

Mike Kestemont (1985) studeerde Taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit Brussel (thans de Hogeschool-Universiteit Brussel) en de Katholieke Universiteit Leuven. Verder studeerde hij aan de Universiteit Antwerpen en de Queens University of Belfast. Momenteel is hij werkzaam in Antwerpen op een beurs van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen, waar hij een compu-